

**HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN
BİOQRAFIYASI
VƏ EPİSTOLYAR İRSİ**

2006
489

4612
Z-51

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

«Əkinçi» qəzetinin fəaliyyətinin 130 illiyinə

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN

BİOQRAFİYASI

VƏ EPİSTOLYAR İRSİ

60087

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

BAKİ – NURLAN – 2006

58277

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 1-2 dekabr 2005-ci il tarixli 12 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Nəşrə hazırlayanlar: Mehri MƏMMƏDOVA,
filologiya elmləri namizədi

Arif RAMAZANOV

Farsdilli məktubları tərcümə edən: Arif RAMAZANOV

Redaktoru: Rəşad KƏRİMOV,
filologiya elmləri namizədi

Kompüter icraçıları: Suad ƏHMƏDOV,
Tural BAĞIRZADƏ,
Sevinc NƏBİBƏYOVA

Korrektoru: Hüsniyyə QULİYEVA

Azərbaycanın böyük maarifçi ziyalısı, nəşri və pedaqoqu Həsən bəy Zərdabinin şəxsi arxivi Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 3-cü fonda saxlanılır. Burada ki s.v.20 şifrəsi altında mühafizə edilən material keçən əsrin əvvəllərinin tanınmış dilçi alimi və pedaqoqu Fərhad Ağazadə (1880-1931) tərəfindən Həsən bəyin «Əkinçi» qəzetinin 50 illiyi münasibəti ilə eski əlifbada yazılmış bioqrafiyasını əhatə edir. Təqdim edilən kitaba həmin əsərin ilk dəfə tam nəşri, eləcə də Həsən bəy Zərdabinin arxivində mühafizə edilən epistolary irsi daxil edilmişdir. Materialların bir qismi fars dilindən tərcümə edilmiş, orijinal mətnlərin dil və imla xüsusiyyətləri imkan daxilində olduğu kimi saxlanmışdır.

4702000000

Qrifli nəşr

N - 098 - 2006

© «Nurlan», 2006

Ağazadə Fərhad (Şərqli)

HƏSƏN BƏY MƏLİK ZƏRDABİNİN BIOQRAFİYASI

«Əkinçi» qəzetinin əlli illiyi münasibətilə Azərbaycan ziyalılarının tarixini öyrənmək istəsək, şübhəsiz ki, Həsən bəy Məlik Zərdabidən və Mirzə Fətəli Axundzadədən başlamalıyıq. Onlardan irəliki türk ziyalılarının işlərindən tarix bizə bir şey göstərmir. Hərgah biz desək ki, köhnə zamanlarda türklərin ziyalıları olmamışdır, bu iddia yanlış olar, çünki başqa millətlər arasında olduğu kimi, Azərbaycanın da az-çox oxumuşları həmişə olmuşdur. Məsələn, başqa siniflərin oxumuşlarına mənə verməsək də, hər bir əsrdə Azərbaycanın şairləri bol-bol olmuşdur.

İmdiki halda bəy, xan, molla və burjuv siniflərindən ayrılmış olan, bəlkə, ayrılmağa məcbur edilmiş olan minlərcə şəxsləri camaat arasında, camaat xeyrinə yapılan işlərin başında görürük. Bu bir hünər deyil, imdiki hökumət quruluşunun istəyi[dir]. O zamanlardakı hökumətin istəyi bu deyil idi ki, mütəşəxxis siniflərin cavanları atalarının bəslədikləri çürük etiqadlarına qarşı üsyan etsinlər, mənsub olduqları sinfin zərərinə və məhkum siniflərin də xeyrinə çalışsınlar. Əsrlərcə kök salmış olan adətlərə qarşı üsyan etmək məsələsi, şübhəsiz ki, böyük bir cürətə ehtiyacı var[dı], xüsusən öylə bir zamanda ki, hələ o cürəti heç kəs öhdəsinə almamışdı. Həminin ata-baba sinfinə ixtlası olduğu bir zamanda məzkur iki şəxs ortalığa atılır.

Burada hünər-və cürətdən başqa, məharət, həm də gələcəyi səmərəli bir məharət lazım idi. Çünki bəylər, mollalar, xüsusən müstəbid hökumətin kişiləri bu iki şəx-

sin öhdəsindən asanca gələ bilirdi. Həsən bəy və Mirzə Fətəli burasını gözəlcə anlamışdılar. Onlar bildirdilər ki, düşmənlər üçün iki nəfəri, ya bir nəfəri aradan qaldırmaq çətin bir şey deyil, hər işi pozmaq lazım gəlsə, onu zəif halında, yəni başlanğıc günlərində yapmalıdır; sonra iş yoğunlarsa, onun öhdəsindən gəlmək mümkün deyil. İştə Həsən bəyin və Mirzə Fətəlinin məhəmətləri buradadır ki, mütəşəbbislik vəzifəsinin öhdəliklərinə alırken çox məqsədlərin ən çoxuna sağlıqlarında nail olmamışlarsa, yenə imtiyazlı sınıflar arasına rəxne salmışlar, düşüncələr arasında çaxnaşmalar törətmişlər. Onların da istədikləri bu idi.

Burada Mirzə Fətəli Axunzadədən bəhs edilməyəcək, Həsən bəy ilə bir əsrdə yaşadığı üçün ona işarə edildi. Mirzə Fətəli xüsusunda yazılmış əsərlər var.¹ Həsən bəy xüsusunda qəzetlərdə və risalələrdə bir neçə şey yazılmışsa, bu yazılan kifayətdə deyil, həm də bir çox tarixi yanlışlıqları olmuşdur. Ona görə «Əkinçi» qəzetəsinin əlli illiyi münasibətilə bu risaləciyi yazmaq öhdəmizə alındı.² Etiraf etməliyik ki, vaxtın darlığı daha ətraflı və geniş məlumat toplamağa imkan vermədi.

Atası Səlim bəy və babası Rəhim bəy həmin Zərdab kəndində mülkədar sifətilə yaşardılar. Şairləri dost tutduqlarına görə əsrlərinin şairləri onların evlərində aylarca qonaqlanmışlar. Balaca Həsən bəy bu şairlər xüsusundakı ilk məlumatını atası Səlim bəyden öyrənmişdi. Yalnız şairlər xüsusunda deyil, Qafqazda baş vermiş olan ən

mühüm fəqərəyi hələ çoculuğundan bilirdi. Bunları ona söyləyən atası Səlim bəy idi. Səlim bəy oğluna çox şeylər söyləmişdi. Onun sözləri təsirsiz qalmırdı. Həsən bəy bu təsirlər ilə tərbiyələnin və hər qissədən özü üçün bir hissə ayırırdı. Məsələn, babası Rəhim bəyin İran şahzadəsi Xosrov mirzəyə verdiyi cavabı onda doğru danışmaq və mərdanə olmaq duyğusunu oyatmışdı.

Xosrov mirzə Qarabağ yolları ilə keçib İrandan Leninqrada (keçmiş Peterburqa) çar hüzuruna gedirkən bəylər və xanlar tərəfindən Şirvan sərhədində qarşılanmışdı. Bunların cərgəsində bulunan Rəhim bəy şahzadənin zinet və bəzəklərini görüb, yanında durmuş bəyin qulağına bir neçə söz pıçıldar. Şahzadə Rəhim bəyin yanına gəlib, qonşusunun qulağına nə dediyini tələb edir. Rəhim bəy qonşusunun qulağına deliyi sözləri gizlətməyib, açıqca bəyan edir ki, Xosrov mirzə qadın kimi bəzənməyi tərk edib, at belində İran kəndlərini gəzər və gəzdikcə də rəiyyətin ehtiyaclarını öyrənər, şübhəsiz ki, gələcəkdə ədalətli bir şah olar. İmdiki halda Xosrov mirzə qadındır və onun böylə yaşamasından İran əhlinə heç bir ümid yolu yoxdur. Bu sözlər Xosrov mirzənin xoşuna getmədisə də, Rəhim bəyin cüreti onu heyretə getirdi. Atasından, babasından başqa, qoca kişilərdən eşitdiyi maraqlı əhvalatları Səlim bəy oğluna söylədikcə balaca Həsən bəyin vətənə doğru məhəbbəti artır və artıqca da vətənin keçmişini aramaq həvəsi böyüyür.

Hər şeyin səbəbini Həsən bəy öyrənmək istəyir. Keçənki xanların rəqabəti, Nadirin və Məhəmməd şahın Muğana gəlməsi, rusların Azərbaycana dolması və başqa bu kibi tarixi hallar Həsən bəyin zəhnini hələ uşaqlıqdan məşğul etməyə başlar. Bir çox sual və cavabın nəticəsi olaraq, axırda Həsən bəy bunu dərk edə bilmiş ki, Azərbaycanın təbiətçə zənginliyi onun tənəzzülünə bəis olmuşdur. Şərqlə və Qərblə cahangirliyi bu zəngin ölkəni özle-

¹ F. Köçərli «Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il müddət münasibətilə yazılmış risaləyi-yadigarandır» əsərinə müraciət edilə.

² Topladığımız xəbərlərin ən çoxunu «Əkinçi» və «Həyat» qəzetlərindən götürdüyümüz kimi, bir çox qiymətli məlumatı da Həsən bəyin ömür yoldaşı hörmətli Hənifə xanım Melikzadədən aldıq ki, bu xüsusda ondan böyük razılığımız var.

rinə mal etmək üçün onu taptalamışlar, əhalini soymuşlar. Təsərrüfat böyüməmiş, onun üçün də Azərbaycan kəndliləri həm müflis, həm də avamlıq dərjasında boğulub gedirlər.

Məktəbə gedər, orada Qur'an, «Gülüstən», «Şahnəmə» kibi yabançı dillərdə yazılmış kitabları görər, türkçə heç bir yazıya rast gəlməz, daha artıq çaşar, məscidə getməyi tərk edər. Çünki orada söylenilən moizələri anlamaq çocuq üçün mümkün degil. Bu xüsusda atasının yanına şikayətə gəlmiş mollaya atası böylə demişdi:

«Təfavütü yoxdur, Həsən bəy cocuqluğunda məscidə getsə də, sonra getməyəcək; çünki sizin moizəni anlayışlı degil. Anlayışlı olsa, yaşayış üçün heç bir fəidəsi yoxdur. Ona görə nə cocuğa zəhmət verin, nə də özünüzə. Məscidiniz get-gedə boşalasıdır».

1852-ci ildə Səlim bəy oğlunu aparıb Şamaxıda şəhər uşqolasına qoyur. Bu halda Həsən bəyin 15 yaşı var idi. Məscid məktəbində Qur'an oxumağı və fars dilini öyrənmişdisə də, türk dilindən bir məlumat qazana bilməmişdi. Çünki o zamanlar məscid məktəblərində türk dilinə heç bir mənə verilməzdi. Üsulsuz bir məktəbdən sonra nizamlı və ya üsullu uşqola girincə, Həsən bəy özündə olan qoçaqlığını və qabiliyyətini bürüzə çıxardır. Onun üçün rus dili əcnəbi bir dil olduğu halda, rus yoldaşlarından geridə qalmır və dərslərində o dərəcədə məhərat göstərir ki, Qafqaz ölkəsinin ozamankı maarif müdiri Baron Nikolayinin hökmilə Tiflisə aparılır və padşahlıq xərcilə birinci gimnaziyanın beşinci sinfinə qəbul edilir.

Tiflisdə dərslərindən asudə olan saatlarını Həsən bəy xalq arasında keçirərdi, onun dərdlərinə yaxından bələd olmaq istərdi. Bəzi saatlarını yoldaşları ilə general Fərəc bəy Ağayevin evində keçirərdi. Bu məşhur general gözəl bir rus qızına aşiq olub aldığına görə çar hökumətinin o dəhşətli qanunları tələbilə xristianlığı qəbul etməyə məc-

bur edilmişdi. Cəbrən xristianlığı qəbul etmiş Fərəc bəy türklərin və başqa qafqazlıların tənəzzülün görünçə çox kədərləndi. Onların arasına girib faydalarna çalışmaq istədisə də, istibdad və xristianlıq qanunları daha munin qapısını onun üzünə bağlamışdı. Ona görə Fərəc bəy çox böyük həsrətlər çəkərdi. Bu fəqərənin... Həsən bəyə böyük təsirləri olmuşdu, Moskovda bir rus qızını almaqdan çəkirmişdi. 1861-ci ildə Həsən bəy Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə qurtarıb yenə də padşahlıq xərcinə Moskov Universitetinə (darülfünuna) göndərilir. Burada Həsən bəy təbiət-riyaziyyat fakültəsinə daxil olub, birinci rus tələbələri cərgəsində çalışır və professorlar arasında bir dərəcədə şöhrətlənir ki, universiteti bitirdikdən sonra professorluğa hazırlaşmaq üçün kandidatlıq diploması (namizədlik nişanesini) qazanır. Tələbəliyin əsasında Həsən bəy Moskov ziyalılarının ən yüksək təbəqələri arasında bulunurdu. Ədəbi cəmiyyətlərdə rus ədəbiyyatının gedişinə bələd olmaqla bərabər, siyasi krjuklarda (dairələrdə) də pərdə dalında gizlin işləyən siyasətçilərin tələb və proqramlarını öyrənirdi. O cümlədən şair Pilişçevin birinci dostu olmuşdu. Bu şair fransız sosialistlərinin işlərini gizlində öyrənən krjukun başçılarında biridir, çar jandarmaları tərəfindən tutulub əvvəlcə öldürülməyə, sonra da bağışlanıb Sibirə sürgün edilməyə məhkum olan iyirmi dörd nəfərin birindən idi. Bundan başqa, Həsən bəy rusların məşhur tarixçisi Solovyov ilə də dostlaşmışdı. Bunun evində Həsən bəy intizan çəkilən bir qonaq idi. Tarixçi Solovyov üçün Həsən bəyin ona şərq millətləri xüsusunda dəfələrlə söylədiyi məlumat pək qiymətli sanılırdı. Bu evdə Solovyovun qızı ilə görüşür, qonuşur və bu əlaqənin nəticəsi olaraq, axırda qızı sevir, qız da Həsən bəyə aşiq olur. Onunla nikahlanıb Qafqaza getmək istəyirlər. Həsən bəy razı ola bilmir, birinci və ən qüvvətli məhəbbəti rədd

edib Qafqaza qaydır.

Öz xahişinə görə ürayinin istəyinə qarşı böylə rəftarının ən başlıca səbəbi eldən, kütlədən uzaqlaşmaq qorxusu idi. Həsən bəy qorxurdu ki, Solovyovun qızını alandan sonra kütlənin içərisinə gedib dərdlərinə, qeydlərinə qalmaq ona daha mümkün olmasın. Tiflisdə oxuyarkən bu kimi halları general Fərəc bəy Ağayevin yaşayışında dəfələrlə müşahidə etmişdi. Arvadı[nın] xatirəsi üçün xristianlığı rəsmən qəbul etmiş Fərəc bəyin camaat xeyrinə çalışmaq yolları istibdad qanunları ilə bağlanmışdı. Həsən bəy bu hələti heç bir zaman unutmamışdı. «Əkinçi» qəzetəsinin ən birinci nömrəsində tələbələrə müraciət edərkən böylə yazır:

«Doğrudur, qeyri millətlər sizin kəmalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər. Amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərgərdan qoyasınız».

Həsən bəy sevdiyi bir qızın məhəbbətini rədd etdi və Qafqaza gəldi.

Moskovdan qayıdarkən Həsən bəy Tiflisə gedir və «mejevoy palat» adlı müəssisəyə daxil olur. Zahirən bu müəssisə kəndlilərin torpaqlarını aralamaq, miqdarını qərarlaşdırmaq və mübahisəli məsələlərin rəfinə çalışmaq üçün yaradılmışdı. Həsən bəy istərdi ki, bu müəssisədə kəndlilərin can damarı mənzələsində olan torpaq işlərində onlara kömək etsin, torpaq üstündə olan vuruşmaları, tökülən qanları mülkədar və çar xəzinəsi tərəfindən qurulan hiylə və fəsadları Həsən bəy hələ cocuqluqdan bilirdi. O istərdi ki, kəndlilin əlində onu yaşandıracaq qədər torpaq olsun. Kəndlilin toprağını, ələlxusus sulu və məhsullu toprağını, bir tərəfdən, mülkədarlar zəbt edirdi və o biri tərəfdən çar xəzinəsi. Onun bu barədə qopardığı fəryadlarını heç kim dinləmirdi, şikayətə mənə verən yox idi. Həsən bəy Borcalı qəzasında işlərkən qarşısına rast

gəldiyi bəylərə çox nəsihətlər etdisə də, onlar kəndlilərə etdikləri zülmərdən əl götürmədilər. Borcalının məşhur bağlarından olan Yedigərova Həsən bəy hələ altmış il bundan əqdəm bu sözləri demişdi:

«Bir zaman gələcək ki, hər bir haqdan məhrum ediyiniz bu kəndlilər sizdən xilas olmaq istəyəcəklər, əsirlikdə artıq qalmayacaqlar». Mejevoy palatın verdiyi hökmlərinə Həsən bəy bəzən əməl etməyərək, o hökmlərə qarşı öz təsəvvürlərini yazıb rəisinə göndərirdi və bununla rəis başqa çinovnikləri hiddətləndirirdi. Yenə bir dəfə kəndlilərin torpaqlarını zəbt etmək xüsusunda rəisindən hökm almışdı. Həsən bəy buna əncam vermədi və Mejevoy palatdan çıxdı. Başqa rəvayətə görə, oradan qovuldu.³

O zamanlar heç bir idarə yox idi ki, orada kəndliyə az-çox hörmət göstərsin, xüsusən polis idarələri kəndlilin ən dəhşətli qəddarı kəsilmişdi. O zamanın təbircə «divanxanalar» qapısında kəndlilərin ömürləri çürüyürdü: savadsız kəndlilər şikayətini nə ərizə ilə verə bilər, verə bilse də, türkçə yazılmış ərizəni o zamanlar hankı qubernatora göstərmək olardı? Nə kəndlilər rus dilini bilirdi, nə də çinovniklər əhalinin dilini öyrənmək istərdilər. Çünki ona izn verilməmişdi. Uzaq yerlərdən şəhərə tələb olunmuş kəndlilər aylarca vaxtlarını boş-bıkar keçirib, dəftərxana qapılarında ac-susuz qubernatorun intizarını çəkirdi. Böylə halları gördükcə Həsən bəy qulluğa girməkdən başqa ayrı çarə bulamır. Böylə ki, Həsən bəy 1917-ci ildə baş polis idarəsi qubernski pravleniyə daxil olub kəndlilərin aylarca avara gün keçirməyindən rəisinə bəhslər açır, ərzi-hallar yazır. Həsən bəyin bu kibi cür'ətləri heç bir çinovnikin xoşuna gəlmir. O vaxtın qubernatoru Kulebyakinə rast gəlirkən yolunu dəyişdirərdi, hökumətin faydasına deyil, kəndlilin faydasına çalışan məmuru görmək istəməzdi. İş bu məqama gəldi ki, qubernski

³ Hənifə xanım Məlikzadənin əlyazmalarından

pravlenidən də uzaqlaşmağa Həsən bəy məcbur oldu. Öz xahişi ilə getməseydi, şübhəsiz qovulacaqdı. Bundan sonra Həsən bəy bir də sud, məhkəmə idarəsinə gedir, Quba sudyasının katibi olur. O zamanlar məhkəmələrdə islahlar yayılmışdı. Bu islahları kəndlilərə ana dilində anladan yox idi. Hələ heç rus dilindən bəyanat verilməzdi. Buna ehtiyac yox idi, çünki kəndlilərdən heç biri rus dilini bilmirdi. Yazıq kəndlilər məhkəməyə gəlirən tamahkar advokatların (məhkəmə vəkillərinin) və dilmanların cəngalında boğulurdu. Həsən bəy məhkəmədə kəndlilərin dərdinə qalır, şikayətlərini bildiyi halda ərizələrini yazır, müddət qanunlarını bildirir, hankı ərizəyə neçə rublalıq marka lazım olacağını göstərir. Xülasə, Həsən bəy məhkəmədə şikayətçilərin məsləhətçisi və köməkçisi olur. Vəkillərin, dilmanların qazancları azalmağa başlayır. Onun üçün də bu haldan xilas olmaq tədbirləri yapılır, böylə ki, bir gecə Həsən bəyə pəncərədən güllə atılır. Amma güllə onun başının üstündən keçib divara nəsb olunur. Camaat qanını soran advokatlar xüsusunda Həsən bəy böylə yazır:

«Bizi əvvəl murovlar (qədim pristavlar) və indi də bəzi advokatlar soymağına səbəb özümüzük. Nə qədər avarmışıq, bizi aldadan olacaqdır. Əmələ xandan və advokatlardan bizləri xilas etmədikcə biz xoşgüzəran olmayacağıq. Onlar olmayanda bir qeyri müftəxor bizim halımıza şərik olacaqdır. Pislik etmək əvəzində səy edək. Qanacağınızı artırın. Yəni elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tərküb qazandığınız mülk və malınıza şərakətliyi olmasın».⁴

Quba mahalında (boyaq) böhranı olurkən bu müftəxor advokatlar hər iki tərəfdən pul alıb camaatı avara qoymuşdular. Müxbirin sözlərinə görə, oraya bir insafılı vəkil lazım imiş. Həsən bəy Quba müxbirinin məktubu[nu]

⁴ «Əkinçi», birinci sənə, nömrə on.

dərc etdirib deyir:

«Bu kağızı yazan öylə fikr edir ki, qeyri yerlərdə halva yeyirlər. Əzizim! Siz istədiyiniz vəkili Rusiyanın paytaxtında da tapmaq olmur».⁵

Bu yazılardan aşkardır ki, çar hökumətinin o zamanda ortalığa çıxardığı advokatlar dəstəsi qaldır və soyğunçular kimi çox həyasız davranmışlar. Yalnız Həsən bəyin mübarizəsilə bundan bir şey çıxma bilməzdi. Demək, Həsən bəy hansı hökumət müəssisəsinə gedir, orada istədiyi işi görə bilmir, hər yerdə onun qarşısına sədd çəkilir, o anlamır ki, tək əldən səs çıxmaz, istibdad ilə müvəffəqiyyətli mübarizə aparmaq üçün oxumuşlar qədər rus ziyalılar dəstəsi hazırlamalıdır. Bunu uşqol yapacaq. Ancaq o zamanların ruslaşdırmaq siyasətini yürüdən məktəblər əhalinin xüsusən türk kütləsinin rəğbətini qazana bilməmişdir. Hökumət məktəblərinin müəllimləri ruslar, ya da rusca bilən başqa millətlərdən idi, bu müəllimlərin arasında bir türk, camaat təbirincə, dərman üçün belə tapılmazdı. Bu biri cəhətdən mollaların da bu məsələyə böyük təsirləri olmuşdu.

Ona görə hökumət məktəblərində türk şagirdləri çox az idi. Bunlar da olsa, bəy, mülkədar və burjuyların oğlanları idi, fəhlə, kəndli və başqa zəhmətkeş balalarından heç bir nəfəri də bulunmazdı. Ümum kütləni məktəbə həvəsiəndirmək lazım idi. Bunu kim yapa bilər? Şübhəsiz, kütlənin oxumağını sevən bir müəllim. Həsən bəyin darülfünun təhsili onun məktəblərdə müəllim olmaq hüququnu qazandırmışdı. Ona görə Qubadan köçüb, Bakı qimnaziyasında təbiət müəllimi təyin olunur. O zamanlar türklərdən orta məktəblərə müəllim qoyulmazdı. Hərgah Həsən bəy buna müvəffəq oldusa, onun ətraflı biliyi və məharəti bunun birinci səbəbi olmuşdu. Bundan başqa, məktəbin müdiri Həsən bəyin köhnədən sədaqətli dostu

⁵ «Əkinçi», birinci sənə, nömrə altı

olduğundan onun müəllim olmaq məsələsinə də az-çox təsiri olmuşdu. Xülasə, bir çox sual-cavablardan sonra Həsən bəyin Bakı gimnaziyasına müəllim olmaq icazəsi verildi. Buraya köçəndən sonra türk kütləsini məktəbə rəğbətləndirmək üçün Həsən bəy çox əmək sərf etmişdisə də, nəticəsi az olmuşdu. Səbəbi isə o zamandakı türklərin cəhalət deryasında boğulmaqları idi. Altmış il bundan irəliki Bakı imdiki Bakıya, bu mədəniyyət ocağına heç oxşamırdı. Bakının o zamandakı türkləri o dərəcədə avam idilər ki, hələ qızların oxumaqları qıraqda qalsın, oğlanların məktəbə verilməsinə belə razı ola bilmirdilər. Ümumi səbəblərdən başqa, burada xüsusi bir səbəb də var idi. Ona görə bəzi atalar oğlanlarının evdən dişqarıya çıxmasına belə razı ola bilmirdilər. Heç bir müsəlmanın başında şapka, ayağında çəkmə «potan» görünməzdi. Böylələrinə şər'ilər hücum edərdi. Mollalar da minbərde onlara lənət oxuyardı.

Qaranlıq çökəndən sonra heç kəs küçəyə çıxmaz, faytona minməzdi. Hətta qadını faytonunda aparmaq məcburiyyəti duyulurkən onun çarşafına və başqa örtüklərinə kifayətlənməyib faytonun çadırını lap aşağı endirərdilər.

Cəhalətin böylə dəhşətli bir zamanında Həsən bəy Bakıya gəlir, müəllimligə qurşanır. Onun nə dərəcədə iqtidarlı bir müəllim olduğunu onunla yaşamış və bir yerdə qulluq etmiş rus müəllimləri təsdiq etmişlər. Jurnallarda, qəzetlərdə və kitabçalarda yazdığı təbiət dərsləri və məqalələri də bunu sübut edir ki, Həsən bəy öz mütəxəssisliyi olan hikməti (tarixi-təbiidən) pək dəyərlı və ətraflıca bilirmiş. Onun biliyinə görə pedaqoqluğu da diqqətəşayandır. Şagirdlərinin təbiətlərin öyrənmək, ruhlarının incəliklərini düşünmək, arzuları qarşılamaq, zəif cəhətlərini qüvvətləndirmək və qüvvətli cəhətlərinə də daha artıq imkan yolu açmaq, sağlam düşüncə, sağlam arzular oyat-

maq ciddiyeti ilə çalışmaq və başqalarını da çalışqanlığa alışdırmaq ... işte bu kimi hallar müəllimin məhəbbətini bütün şagirdlərdə oyatmış idi. Həsən bəy yalnız türk şagirdləri arasında deyil, bütün rus, erməni və gürcü şagirdləri arasında da ən istəklı bir müəllim olmuşdu. [Onun indi] saçı-saqqalı ağarmış bəzi şagirdləri hələ aramızda yaşayırlar, ustadlarının adını ən hörmətli sözlərlə yad edərlər. Həsən bəy sənətini sevən bir müəllim idi və bu sənətin yolunda da heç bir şey müzayiçə etməzdi. Ancaq onun qəm-qüssəsi yalnız birçə cəhətdən idi. O da bundan ibarət idi ki, türk zəhmətkeşlərinin balaları rus məktəbinin yaxınına da gəlmək istəmirdilər. Onun asudə satları tamamilə bu işə sərf edilirdi. Hər gün dərslərini verdikdən sonra Həsən bəy şəhərin qələbəli yerlərini gəzib, qarşısına rast gəlmiş şəxslərlə söhbət edərdi. Xırda sənətkarların dükanları onun oturağı olmuşdu. Baqqal, dəri, dəllal, xarrat, çayçı, çörəkçi və başqaları onun səhbetini dinlədilər. Onun ümdə səhbetləri savadın, əlmin və sənətin yaşayışa verdiyi faydalarından olurdu. Qoca kişilər qəlyanlarını xoruldada-xoruldada Həsən bəyin sözlərini dinlərlər, sözlərinə «doğrudur» deyərlersə də, yenə oğlanlarını gimnaziyaya göndərməzlər. Hələ bəzi zamanlarda kobud sözlərə, nalayiq hərəkətlərə də düşər olardı. Həsən bəy «şapqalı urussi» kimi ləqəblərin bir çoxunu qazanmışdı. O zamandakı Bakı müsəlmanlarının çirkin dəblərindən biri də «ömür toyu», yaxud «baba süçəddim» (Baba Şucaəddin) adlı dəbləri idi.⁶ Dinçilərin təhriki ilə ildə bir dəfə bu bayram yapıları və Bakıda yaşayan ləzgilərin və başqa sünnilərin üreyində ədavət şərəsini alovlandırardı. Təbiətçi Həsən bəy isə böylə cəfəng işlərə heç bir mənə verməyib camaatdan aralanmazdı, nəsihətlərində davam edərdi. Onun ən çox oturuğu yer bir

⁶ İki xəlifenin vəfatı münasibətilə pul yığıb qonaqlıq yapmaq, seyrə gətmək «bayramı» idi.

dəmirçinin ustaxanası olmuşdu. Dəmirçinin bir oğlu var idi. Həsən bəy çox istərdi ki, dəmirçinin oğlunu gimnaziyaya qoysun, atası razı olmayırdı. Çox söhbətlərdən sonra razılıq verildi və dəmirçinin oğlu gimnaziyaya götürüldü. Oğlunun uşqol xərclərini ödəyə bilməyən dəmirçi Həsən bəyə şikayətlər edərdi. Buna cavab olaraq, Həsən bəy bir gün dostuna boylə söylədi: «Bala, sən paltarını sat, amma oğlunu oxut». Dəmirçinin oğlu oxudu və axırda da şöhrətli doktorlardan biri oldu.⁷

Həsən bəyin nəsihətləri bəzi ataların beyninə batırdı və türk zəhmətkeşlərinin də balaları hökumət məktəbinə yaxınlaşdılar. Ancaq özgülərə nisbətən onların ədədi o qədər az idi ki, onları barmaq ilə saymaq mümkün idi. Bunlardan ən çoxu Bakı bəyzadələri və tacir balaları idi. Bunların xüsusunda Həsən bəy böylə yazır:

«Əlbəttə, onların arasında zəhmətkeş balalarının günləri xoş keçmirdi. Çünki təlim xərclərinin öhdəsindən gələ bilmirdilər. Bakı varlıları zəhmətkeş balalarının qeydinə qalmaq xəyalına düşmək istəmirdilər. Bunun üçün başqa bir çarə lazım idi».

O zamanlar Mirzə Fətəlinin yazdığı komediyaları yenidən ortalığa çıxmışdı. «Bir gün Həsən bəy bu komediyaları türk şagirdlərinə verib təklif edir ki, tanış olsunlar və birisini seçib öyrənsinlər. «Hacı Qara» komediyası[nı] seçillər və gimnaziyanın zalında birinci dəfə tamaşaya qoyullar. Söz yox ki, bunun biletləri əldə satılar və qapı-qapı gəzdirilər. Bakı mütəşəxxisləri bu məsələyə yaxın da durmaq istəmirdilər. Bilet alıb tamaşaya gələn müsəlmanların çoxu Bakıda yaşayan qərİblər idi. Bu dəfə ancaq 30-40 rublə hasil olur və təvanasız şagirdlərin arasında bölünür. Sonra hər il müsəlman bayramları yaxınlaşdıqca həmən komediyalardan biri tamaşaya qoyulur və hasil

olmuş pullar da yoxsul şagirdlərin ehtiyaclarına sərf edilir».⁸

Demək, Qafqazda türk teatrosunun banisi Həsən bəy Məlik Zərdabi olmuşdur. Teatro mədəxili ilə şagirdlərin ehtiyacı rəf' edilə bilməzdi, çünki o zamanlar Bakıda xüsusi teatro mənzili hələ olmadığından bu kimi işləri gimnaziyanın zalında (salonunda) düzəltmək lazım gəlirdi. Burası da istənilən hallarda boş olmurdu. Həm də hələ teatroya alışmamış türkləri buraya hər dəfə toplamaq çox çətin olurdu. Bakıda başqa və ətraflı bir tədbir görülməli idi. O zamanlar Bakıda yaşayan millətlərin özlərinə məxsus cəmiyyətləri, xeyriyyələri var idi. Ancaq türklərinki hələ yox idi. Bunu qurmaq üçün hökumətdən icazə almalı idi. Bir çox sürüncəmələrdən və başqa əngəllərdən sonra Həsən bəy cəmiyyəti-xeyriyyənin nizamnaməsini təsdiqləndirir və Bakı dövlətliilərinə Qazı Molla Cavad Axundun evinə toplayıb, nizamnaməyi onların hüzurunda oxuyur. Amma pul adı ortalığa gəlirkən hər dövlətli bir bəhanə ilə: «İşdə bir xeyir-dua verən lazımdır və təvəqqe edirəm ki, onu bu işə duaçı yazsınlar» deyir, qalanları da bir-birinin üzünə baxıb axırda məclisdən çıxırlar. Bakı dövlətliilərinin böylə rəftarı Həsən bəyi ümiddən salmır. 1872-ci ilin yay fəsilində dərslərindən xilas olub təsdiq olunmuş qaytanlı dəftərlə Qafqazın məşhur şəhərlərini dolaşır və bir çox adamlara haman dəftərə qol çəkdirir. Bu adamlar cəmiyyəti-xeyriyyənin üzvü olub söz verirlər ki, üzvlük haqqından başqa hər il cəmiyyətə filan qədər pul göndərsinlər. Həsən bəy Bakıya qayıdır. Şəhərlərdən onun adına pullar göndərilir və bu pullar ilə bir-iki yetim də göndərilmişdi ki, gimnaziyada tərbiyələnsinlər. Bu yetimləri məktəbə qoymaq mümkün oldu. Amma onları saxlamaq məsələsi çox

⁷ Haman doktor qocalmışsa da, hələ sağdır.

⁸ «Həyat» qəzetəsi, 1905-ci il, 117-ci və 120-ci nömrələrə baxın.

çətin bir iş idi. Onlara mənzil, çörək, paltar tədarükü lazım idi. Bundan başqa, onları tərbiyə edəcək bir oxumuş türk qadını lazım idi ki, o zamanlar Bakıda bunun heç əsəri də yox idi. Bu məsələ Həsən bəyi hər işdən artıq düşündürdü. Haman ildə Tiflisdəki «Svyatoy Nina» məktəbini qurtarmış qızların siyahısı qəzetlərdə dərc edilmişdi. Bu siyahının içində bir türk qızının da adı var idi. Hənifə xanım Abayeva adlı bir qız Qafqazın şimal cəhətində bulunan Nalçik şəhərindən və balkar adilə məşhur olan türk qəbiləsindən idi. Bunu bilcək Həsən bəy Tiflisə gədir. Hənifə xanıma, köhnə adətlərin ziddinə olaraq, özü-özünün elçiliyini edir. Məktəbdə görüşür. Hər ikisi bir-birini bəyənir. Məsləkləri uyğun gəlir. Kəbin kəsdirməyə razı olurlar və nikah siğəsini Həsən bəyin dəvəti ilə bir Tiflis mollası məktəbin içində oxuyur. Bu birinci nikahdır ki, ataların əlilə deyil, cavanların razılığı və xoşluğu ilə yapılır. Həsən bəy və Hənifə xanım bir yerdə Bakıya gəlib, işə girişirlər. Həsən bəy müəllimliyində davam edir və arvadı Hənifə xanım da bir neçə məktəb şagirdinin tərbiyəsi ilə məşğul olub, onların bütün zəhmətlərini öhdəsinə alır. Bakının küçələrində heç bir müsəlman qadını o zamanlar açıq gəzməyə cürət edə bilməzdi. Hənifə xanım buna mənə verməz, küçəyə başı açıq və çarşafsız çıxar və ərilə bərabər gəzərdi. Köhnə kişilərə bu fəqərə xoş gəlməzdi. Onları hədələmək, dallarınca daş atmaq və söyüş söymək kimi çirkin hərəkətlər də olurdu. Amma Hənifə xanım öz adətini pozmazdı. Gündən-günə Hənifə xanımın işi çoxalır, çünki Həsən bəy evində saxladığı şagirdlərin ədədini artırır.

Cəmiyyəti-xeyriyyənin mahal üzvlərindən əvvəlki ili pul gəlirdi. Amma get-gedə üzvlük haqqını göndərənlərin ədədi azaldı. Axırda məxaric mədaxildən çox oldu. Şagirdləri saxlamağa pul tapılmadı. Cəmiyyət də qapandı. Bu əhval Həsən bəyi çox qüssələndirdi. Çünki başqa mil-

lətlərin cəmiyyətləri fərqiyyətli işlər görərdi. Yüzlərcə məktəb şagirdləri və darülfünun tələbələri haman cəmiyyətlərin xərcinə oxuyurlardı. Amma türk zənginlərinin himmətsizliyinə görə onların birinci cəmiyyəti-xeyriyyəsi qapandı. Bunu Həsən bəy «Həyat» qəzetəsinin yüz yeddi (107) və yüz on beş (115)-inci nömrələrində müfəssilən yazmışdır. Bu yazılarda Həsən bəy sübut edir ki, bir dəne Qarabağ zəhmətkeşi suçu Karapetin millət qeyrəti bütün Qarabağın bəylərində yoxdur. Karanət eşşək belində su daşiyıb satmaqla min rublə toptamış və erməni şagirdlərinə məsrəf etmək üçün erməni xeyriyyəsinin sədri doktor Rüstümyana vermişdi. Amma Qarabağ bəylərindən cəmiyyəti-xeyriyyəyə bir qəpik də verən olmamışdı. Böylə ki, cəmiyyətə üzv toplamaq məqsədilə, netəkim yuxarıda zikr edildi, Həsən bəy Qafqaz şəhərlərini gəzirkən Şuşa şəhərinə də getmişdi. Qarabağ bəylərinin arasında qədimdən ədəvət var idi. Ona görə onları bir yerdə toplamaq mümkün olmadı. Hər birisini öz evində görmək lazım idi. Bu bəylərin evinə Həsən bəy gədir. Hər birisinə məqsədini söyləyir, amma bir şey hasil olmur.

Bəylərdən birisi cəmiyyətin adını eşitcək «ay aman» deyib nökrənin qucağına yığılır. O biri bəy də atasının ərvahına and içir ki, bir qəpik də verməyəcək, çünki erməni uşqoluna, rus kilsəsinə, Rusiyada yanmış şəhərlərə, daha nə bilim nələrə vermişdir. Amma bu səfər gərək özgə bəy versin. Çünki o yorulmuşdur və borcu da var. Cəmiyyətin məzkur qaytarlı dəftəri bu axırkı illərdə də dururdu. Təəccüb o deyil ki, o dəftərdə Bakı müsəlmanlarından bir nəfərinin də qolu yoxdur, amma təəccüb burasıdır ki, orada Kazarov, Trusov kimi erməni və rus imzaları var.

Hələ o vaxtın qubernatoru Staroselski də dəftərə bu aşağıdakı sözləri yazmışdır: «Nə qədər Bakıda qubernator olsam, borcumdur ki, hər ildə müsəlman cəmiyyəti-

78009

xeyyəsinə yüz rublə verim».⁹

Bir bu qədər cidd-cəhdən sonra Həsən bəy anladı ki, cəhalətə qarşı başqa bir alət ilə çıxmalıdır. O da ana dilində yazılacaq bir qəzetədən ibarətdir. Bu barədə Həsən bəy «Həyat» qəzetəsində böylə yazır:

«Bizim cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatro oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəblər açıdub küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu dünyada dolanmaq mümkün deyil; ələlxüsus bizim yerlərdəki qonşularımız elm təhsil edib, gün-gündən irəli gedib bizim əlimizdə olan mülk və malımıza bais olurlar¹⁰ və bir azdan sonra biz onlara rəncbərlilik edib, onların malını daşımaqdan ötrü kirayəkeşlik edəcəyik.

Belədə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırıram, gəlmir, göstərirəm, görmür, deyirəm, eşitmir.

Axırda gördüm ki, onları haylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözüümü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysaq, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mürurla əriyib dəşilir. Habelə söz də, ələlxüsus doğru söz mürur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər. Belədə qəzetə çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac

⁹ «Həyat», 1905-ci il, nömrə 115.

¹⁰ Nobel qardaşları kimi Avropa kapitalçılarının o zamankı hərəketlərinə işarədir. Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı əkinçilərinin əkin yerlərini pul zoru ilə və başqa hiylələrlə əllərindən alıb, yersiz və əkinsiz qoymuşlar. Torpaqsız qalmış bu kəndlilər də o vaxtın «xozeyinlərinin» mədənlərindən arabalarda mazut daşımağa qurşanmışlar. Sabunçudan Qara şəhərə neft turbaları çəkiləndən sonra arabacılıq da fəvq olub getdi.

yoxdur ki, kağızın üstə oyulmuş doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzetə oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o sədd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu, rəxnə tapar və su mürurla səddi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostunun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğruluğu aşkar olar...»

Həsən bəy ana dilində yaradılacaq qəzetənin həsrətini hələ tələbəkədən bəri çəkirdi. Ancaq o zamanlar Rusiya dairəsində yaşayan türk-tatar xalqlarının arasında türk, ya tatar şivələrinin heç birində qəzetə deyil, hətta xırda bir kitabça da yazılmamışdı. Qafqaz türklərinin arasında türk dili heç mütədavil də deyil idi. Ərəb və fars dilləri bütün mütəşəxxis siniflərin mali olmuşdu. Ruhanilər ərəb dilinə – Allah dili, ibadət dili deyər cəmaətin nəzərində müqəddəs hörmətə malik olduğunu göstərdilər. Fars dili də tacirlərin, «ədiblərin» və buxarı qırağında «Şahnamə»dən ləzzətlənən bəylərin sevgilisi olmuşdu. Çox hallarda şagirdlər də fars dilinə üstünlük verərdilər. Türk dili isə savadsız türk kütləsinin danışdığı dili olub, imtiyazlıların nəzərində «qaba və kasıb» bir dil sayılırdı. Böyük bir cürət istərdi ki, türk dilinin bu dərəcədə hörmətdən düşürüldüyü günlərində onunla qəzetə yazmaq qəsdinə bir şəxs qurşana biləydi!

Türk dilində o zamanın ədiblərinə şeymi bəyəndirmək olardı? «Tərəkəmə» dilində incə sənətlərdən yazı yazmaq olarmı? Olsa da, bunu kim oxuyacaq? İmdiki xalq dili ilə ədəbiyyat dili arasında yapılan mübahisələr o zamanlarda fars dili ilə türk dilinin arasında idi. Bu zamanın ədibləri ərəb və fars kəlmələri ilə dopdolu olan bir süni (saxta) dildən ləzzətli kibi o zamanın da ədibləri xalis fars dilindən (ya ərəb dilindən) xoşlanırdılar. Bu pozuq etiqaqın qarşısına çıxmaq üçün, yenə təkrar edirəm, böyük

hörmət lazım idi. O pozuq etiqlarlara balta vuranların birincisi Həsən bəy Məlik Zərdəbidir.

Demək, Həsən bəyin birinci mübarizəsi dil xüsusundə imtiyazlı siniflərlə olmalı idi. Bundan daha şiddətli, daha qorxunc bir məsələ var idi. O da qəzetəni nəşr etmək üçün çar hökumətindən izn almaq məsələsi idi. Azərbaycan türkləri, daha doğrusu, onun qabaq cərgələrində bulunan etibarlı siniflər çar hökumətinin zülmələrinə qarşı «sədaqətlə davranmaq» istədilər və bu sədaqətin dərəcəsi artıqca başqalarına nisbət hüquqları daha qısaltılırdı. Məsələn, gürcü gimnaziyalarına gimnaziya və erməni keşişlərinə seminariya, hətta akademiya saxlamaq hüququnu vermiş çar hökuməti nə bəylərin bəylik sinfini təsdiq etmiş, nə mollalara da bir ruhani məktəbi açmaq ixtiyarını vermişdi. Kimin nə haqqı var idi ki, çar hökumətindən qəzetə icazəsi istəyə bilsin? Bu icazənin istənilməsində hankı bir vəy, ya hankı bir ruhani atası razı ola bilirdi? Hər birinin xüsusi təsəvvüründə başqa ümumi bir cəhət də var idi ki, çar hökumətini heç qüssələndirməməli, onun xahişinə zidd olmamalı. Məktəb, qəzetə kimi onun xoşuna gəlməyən şeyləri ondan tələb etməməli. Çar hökuməti kütlənin savadlanmasını istəmir! Daha hökumətə nə üçün baş ağrısı verilsin? Qara rəiyyətin «savadsız» qalması bəylər və ruhanilərin də faydasına deyilmi? Ona görə vəziyyətin boylə ağır günlərində çar hökumətindən türk qəzetəsinə icazə almaq məsələsi Həsən bəyin təşvişlərinin ən böyüyü idi. O zamanlarda Azərbaycan türklərinin cürəti ola bilməzdi ki, özlərinə türk, vətənlərinə də Azərbaycan adını desinlər, boylə bir halda Həsən bəy türk qəzetəsi üçün icazə istəyir. Məsələ 3-4 il uzanır, qəzetəyə icazə verilməyir. Bakıya Staroselski adlı qubernator gəlmişdi. Bu şəxs rus dvoryanlarından olduğu

kimi özü də kəndlilərin bir qədər işıqlanmasını istədi.¹¹ Bundan əlavə, onun xanımı da gürcülərdən idi. Odur ki, bu xanımın da qəzetə icazəsinə az-çox təsiri olmuşdu. Xülasə, «Əkinçi» adlı Qafqazda, hətta tamam Rusiyada birinci türk qəzetəsinə icazə alınır. Bundan sonra ortalığa daha «Əkinçi» qəzetəsinin sansorluğunu Bakı qubernatoru (Staroselski) öz öhdəsinə aldığından onun nəşrinə icazə verilmişdi. Qəzetə üçün İstambuldan götürülmüş hərfləri haman qubernator satın alıb, qəzetənin də hökumət mətbəəsində çap edilməsinə izn verir. Bundan əlavə, naçalnikə hökm yazılmışdı ki, kəndlərə çaparlar vasitəsilə qəzetə göndərsin, çünki uzaq kəndlərə posta vasitəsilə qəzetə göndərmək mümkün olmurdu. Bu əhvalların hamısını Həsən bəy Staroselskinin ancaq Bakıdan gətirdiyi günlərində yazmışdır (Baxıla: «Əkinçi», sənə 2, nömrə 12). Bir çox əngəlli maneələr çıxır ki, onların hər birisi üstündə danışmaq istəsən, məsələmiz həddindən artıq böyüycəkdir.

Qəzetənin birinci mürəttibi Minasov adlı bir erməni olmuşdu. Hərflərin azlığından hər nömrə bir neçə dəfə çap edilirdi. Qəzetə iki həftədə bir dəfə çap olunurdu. Həsən bəyin birinci köməkçiləri onun gimnaziyadakı şagirdləri olmuşdu. Qəzetə çıxan günü onlar üçün böyük bir bayram olurdu. Qəzetəni camaət arasında paylamağa, poçta verməyə də kömək edirdilər.

Birinci nömrəsi 1875-ilin iyul ayının 22-ndə çıxmışdı. Həsən bəyin ömründə bu gündən böyük və əziz gün olmamışdı. Qəzetənin hər çıxışı onun üçün bayram günü idi. Birinci vərəqəni mətbəədə alıb, tələsik evə gəlirdi, evdəkilərə göstərərdi, oxuyardı. Həsən bəy «Əkinçi» qəzetəsinə çox vaxt və əmək sərf edirdi. Bu xüsusda

¹¹ İstibdad dövründə Kutais şəhərində qubernator olub üsyan qaldırmış Staroselski də bunun namindən və nəslindən idi.

«Əkinçi»nin üçüncü nömrəsində Həsən bəy boylə yazır:

«Bizim zəhmətimiz həddən çıxıb! Bu mətləbi özümüz yazıb, ağardıb çapxanaya verməklə zəhmətdən xilas olsaydıq, çox xoşbəxt olardıq. Amma iş boylə düşübdür ki, biz gerek çapxanada da işləyək! Dünyada hər qəzeti beş, ya on adam inşa edir. Onu çap eləmədən, hürufunu düzən, qələtlərini düzəldən başqa kəsler olur; amma bu işlərin hamısını gerek mən tək özüm görüm. Hətta bizim müsəlman şəhərində bir savadı olan müsəlman yoxdur ki, baxıb qəzetəyə onun qələtini düzəltsin! Ya hürufunu düzsün. Hərgah bu zəhmətlərdən artıq zəhmət olmasaydı, yenə bir tövr yola gedirdik. Amma dərd budur, bizim elə zəhmətimiz var ki, qeyri qəzetçilərin ondan heç xəbərləri yoxdur. Əvvəla, bu hürufat İstambulda alınıbdır, çünki bizim dildə bəzi hərflər, məsələn, n, r, nuni-səğir, artıq işlənir. Ona binaən o hərflər qəzetəmizə çatışmır. Bu səbəbə bir mətləbi yazan vaxtdə nə ki ol, mətləbin məzmununu və qeyri əhvalatları yoxlayırıq. Hətta məzkur hərflər az işlənilsin deyə, bəzi sözləri götürüb, əvəzində başqa söz yazırıq. Əlbəttə, belə olan surətdə mətləb biz istədiyimiz kimi vazeh olmayır. Saniyə, bizim məxsus çapxanamız yoxdur. Qəzetəmiz Qubernski Bradelniyenin çapxanasında basılır. Əlbəttə, özgələr bizim işə özümüz kimi can yandırmır və bu barədə olan kəsirlər bizim təşirimiz deyil. Qəzetənin bu qüsuruu görənələr bizə gütlürlər. Lakin gülmək yeri deyil, ağlamaq yeridir ki, bizim müsəlmanların bircə qəzetini basdırmağa adamı yoxdur».

«Əkinçi» qəzetəsinin ən çox hissəsi Həsən bəyin öz qələmilə yazıldı; başqa yazıları hələ yaratmaq lazım idi. Ona görə tanıdığı və bildiyi qələm sahiblərini Həsən bəy hər vəsilə ilə həvəsləndirməyə çalışırdı. Lakin qəzetənin balacılığı, həm də ayda iki dəfə çıxarılması idarəyə göndərilmiş bir çox məktubun dərc edilməsinə mane olurdu.

Bəzi məqalələrin dərcinə sensor tərəfindən icazə verilməzdi. Ona görə dərc edilməyən məktubların bir çoxuna məktublarda cavab verirdi və bu üsul ilə ən çox məsələlərin mübahisəsi məktublarda yapıldı. Həsən bəy çox istərdi ki, «Əkinçi»nin səhifələrində ictimai məsələlərdən mübahisələr açılsın, hər kəs öz təsəvvürünü bildirsin. Mollaların, ya başqa imtiyazlıların ziddinə yazılar yazıldıqca tərəfdarlarının hücumuna rast gəlirdi. Həsən bəyə həcvlər qoşulurdu, söyüşlər yazılırdı, o qədər həyasız və biabır söyüşlərlə, onları heç kimə göstərmək və söyləmək mümkün deyil idi.¹²

Böylə hallarda Həsən bəy heç pozulmazdı. Hətta öylə söğüşlü və həcvli məktubları aldıqca ruhu da yüksəlirdi və yoldaşlarına göz aydınlığı verirdi ki, müsəlmanlar o zamanlar, necə kim yuxarıda zikr edildi (türklər özlərinə müsəlmanlar adını verə bilirdilər) ictimai məsələlərlə maraqlanmağa qədəm qoyurdular: «Söğüş söyə-söyə axırda haqqın hanki tərəfdə olduğunu düşünəcəklər»,- deyirdi. Oxuculara gəldikdə, bunlar əvvəlcə çox az idi. Cəməti qəzetə oxumağa həvəsləndirmək üçün hər nüsxənin iki-üç üzü Bakıda və başqa şəhərlərdə paylanırdı. Fəqət, Həsən bəyin məqsədi şəhərlilərdən artıq kəndlilər idi. Qəzetənin adından məlumdur ki, Həsən bəy kəndidən artıq kəndlilərə, əkinçilərə əhəmiyyət verirdi. O zamanın polis kişiləri qəzetənin kəndlilər arasında yayılmasına heç vəchlə razı ola bilməzdilər. Ancaq Həsən bəyin dəlili sözləri qubernator Stroselskini bir qədər yumşaltmışdı və onun təklifi ilə hər bir kəndin yüzbaşısı öz kəndinin camaatı üçün «Əkinçi» qəzetəsini yazıb aparırdı. Həsən bəyin bütün yazıları kənd təsərrüfatından, kənd yaşayışından bəhs edirdi. Dili [elə] bir dərəcədə açıq və anlayışlı idi ki, türklərin bu günkü çətinliyindən edilən şikayətlərin heç birinə o zamanlar yer yox idi. «Əkinçi» qəzetəsinin

¹² «Dəbistan», nömrə 9, ikinci sənə, səhifə 3.

hər nömrəsi buna canlı bir dəlidir.

«Əkinçi»nin ikinci ilindəki altıncı nömrəsində boyla yazılır: «Qəzetənin ümdə muradı mübahisədir. Aqil kəslər bir-birilə mübahisə edib işləri xalqa bəyan etsinlər».

Uydurma dildən xoşlanmadığı üçün Həsən bəy təklif edir ki, İstanbuldan gətirilmiş kitabların anlaşılmaz kəlmələri atılsın, əvəzinə də camaatın anladığı kəlmələr işlədilsin və məktəblərdə də şair kitabları əvəzinə o kitablar oxunsun.¹³

«Əkinçi» qəzetəsinin başqa nömrəsində türk, fars və ərəb dillərinin və yazılarının çətinliyindən bəhs edilərkən, bütün bu millətlərin ümum savadsızlığı göstərilmiş və bunun ümdə səbəbi «müsləman dillərində oxumaq çətin-dir» deyər həflərə də bir balaca işarə edilmişdir.¹⁴

Yenə həman qəzetənin 9-cu nömrəsində göstərilir ki, Osmanlinin dövlət məclisində (Midhət paşanın layihəsilə düzəlmiş məclisi-məbusanda) olan danışıq yazmaq mümkün olmamışdı. Çünki bir neçə tövrde yazılan həflər buna mane olur.¹⁵ Demək, dil və əlifba məsələsi hələ əlli il bundan irəli «Əkinçi» vasitəsilə ortalığa atılmışdır, indiki «ədəbi» dildən Həsən bəy heç razı deyildi. O həmişə deyirdi: «İstəyirsinizmi türk milləti yaşasın, qabağa getsin, elmi və mərifəti olsun, mədəniyyəti olsun buna dil verən türklər öz dillərin itiriblər, sizin sözünüzü onlar anlamırlar. Onların dilini tapın, verin, onlar yaşasın, qabağa getsin».¹⁶

«Əkinçi»nin lap birinci nömrəsində Həsən bəy qazanclı və bilikli şəxslərdən iltimas edir ki, camaatın gələcək tərəqqisinə mane olmayıb, onun həmişə köhnə qay-

dalarla yaşamasına çalışmasınlar. Çünki dünya həmişə dövrən edir və bu gərddişə görə də insan öz ixtiyarını dəyişdirməlidir.¹⁷ Camaatı keçən zamanın qaidəsi üzrə saxlamaq məsləhət deyil. Onlar o yolu bizziz gedəcəklər. Pəs, anlayan və pişro kəslərə eyni məsləhətdir. Bu yolu onlar ilə bir yerdə getsinlər, ta ki onların tez tərəqqi etməyinə səbəb olsunlar və buna görə gələcəkdə həmçinin onlara pəs olsunlar.

Bu sözlər həman o bəylərə, xanlara və mollalara işarədir ki, camaatın öz dilində kitab və məktəb yaratmağa mane olub deyirdilər: «Yəni ata-babalarımız elmsiz yola getdilər, biz gedə bilmədik? Bizim öz elmimiz bizə bəsdir. Əgər hər kəs başqa elmləri öyrənmək istəyirsə, öyrənsin, dəxi elm kitablarını götürüb öz dilimizə tərcümə etdirib çap etmək nə lazım və əgər çap etdirsək, o kitablardan nə olacaq? Ev buzovundan öküz olurmu?».¹⁸

«Əkinçi» səhifəsində Həsən bəy müftəxorlar ilə ciddi mübarizə aparır. Camaat üçün açılacaq məktəbə razı olmayan əyan və əşxası «vaxtilə ol cənablara ərzimiz olacaq», - deyər hədələyir.¹⁹ Din ilə kifayətlənib dünya elmlərini rədd edən mollalara «xəlqin ipini 1293 il əllərində saxlamış şəxslər» deyər məzəmmət edir.²⁰ Yenə həman nömrədə camaatı daldıran, pirezənlərə mey və məhbubdan danışan şairlərə, insanları dünya məşğələlərindən soyudan alimlərə, yalançı münəccimlərə və müftəxor dərvişlərə işarə edilir. O zamankı «nəcəbanın» həvyguluğu, yəni hədyan danışmaq ilə məşğul olmaları göstərilir.²¹

Həsən bəyin nəzərində imtiyazlı siniflərin hamısından

¹³ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 6.

¹⁴ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 2, səhifə 3.

¹⁵ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 9. Əsgər Guraninin məqaləsindən.

¹⁶ «Dəbistan», №9. Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyzadənin məqaləsindən.

¹⁷ «Əkinçi», birinci nömrə, səhifə 2.

¹⁸ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 15.

¹⁹ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 9.

²⁰ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 7.

²¹ «Əkinçi», nömrə 4, səhifə 4.

alçağı tacirlər idi. Bunlar bir qəpiklik mənfəəti camaat işlərindən artıq tutub «oyle bir şey yaz ki, ondan bir qəpik nəf olsun», - deyə çürük və mənasız tələblər edərmişlər.²² Bəziləri qəzetə oxumağı günah bilir və bəziləri də qəzetə aparıb, pulunu verməzlərmiş.²³ Bütün bir karvansaranın tacirləri bir nüsxə qəzetənin pulunu öz aralarında toplaya bilməmişlər. Bunların arasında qırx-əlli min rubləlik təvanalan olan tacirlər də az deyil idi. Xylasə, manat yarımından artıq pul yığılmadı. Həsən bəy bu əhvalı bilib yazır: «Xahişmənd olsalar, onlar üçün bir qəzetə müftə göndərilər».²⁴

İştə milyonlar sahibi olan tacirlərin bu dərəcədəki xəsisliyi bütün xeyriyyə işlərinin yarımçıq qalmasına bais olurdu. Onların təqsiri Həsən bəyin nəzərində çox böyük idi. Məsələn, Zaqatala şəhərində yanğın olmuşdu. Oranın adamları üçün pul yığılırdı. Pul verənlərin siyahısında bir nəfər də türk tacirinin adı yox idi. Bunu boylə görüb Həsən bəy yazır: «...həqiqət biz çox biqeyrət tayifəyik ki, xaricilər bizim müsəlman qardaşlarımıza beqədri-məğdur kömək edirlər, amma biz bir qəpiyə heyfslənirik».²⁵

Bir zamanda ki, çəkmə geyənlərə minbərdən lənət oxunurdu, Həsən bəy mövhumat məsələləri ilə, xüsusən məhərrəmlik vəhşilikləri ilə ciddi mübarizə aparır.²⁶ O vaxtın cəhaləti və mollaların nüfuzları nəzərə alınarsa, Həsən bəyin nə dərəcədə möhkəm bir şəxs olduğu aşkar edilmiş olar. Mövhumatçıların hədələri Həsən bəyin halına təsir etməzdi.

«Əkinçi» qəzetəsi azadlığı da unutmamışdır. Bir nömrədə boylə yazır:

²² «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 13.

²³ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 14.

²⁴ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 17. "Məktubat".

²⁵ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 15.

²⁶ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 1. Baş barmağın törənişi Qarabağda.

«Biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyət padişahə, övrət kişiyyə, uşaq anaya, şagird ustada və qeyrə qul deyil? Və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, məşriqzəməndə azadlıq olmadığına, biz Avropa əhlindən geri qalmışuq və nə qədər boylə olsa biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik. Bu sözlərin axırında Həsən bəy tələb edir ki, yumruq, sille ortalıqdan çıxsın, uşaqla adamyana rəftar edilsin».²⁷

Mədəniyyət aləmindən bəhs edərkən Həsən bəy sübut edir ki, müsəlmanlar bu xüsusda müftəxordurlar, çünki mədəniyyəti başqa millətlər yaradırlar, müsəlmanlar da özgələrin hazırladığı işlərdən faydalanıb, bu yolda heç bir zəhmət çəkmirlər. Ona görə də özgələrin məhəbbətini qazana bilməzlər.²⁸

«Əkinçi» qəzetəsi daha başqa bir çox ictimai məsələlərə girişmişdir ki, onların hamısından burada bəhs açmaq mümkün deyil. Üç il davam etdi. Ancaq tamam xərclərini ödəyə bilmədi, çünki müştəriləri artmaq əvəzinə, azalmağa başladılar. Məsələn, Şuşa, Şamaxı və Şəki şəhərlərinin hər yerinə üç nüsxə və Gəncə ilə Lənkəran şəhərlərinə də birer nüsxə aparılırmış.²⁹

İmtiyazlı siniflərin «Əkinçi»ni görməyə gözləri yox idi. Ona görə də intişarına çalışmazdılar. Savadsız zəhmətkeşlər də qəzetədən layiqincə faydalanırdılar.

Həsən bəy qəzetənin hər bir zəhmətinə qatlaşan kibi, xərclərinə də [tab] gətirirdi, məsələn, aldığı məvacibini onun zərərinə sərf edirdi. Hərgah hökumətin mümanəti olmasaydı, şübhəsiz ki, «Əkinçi» qəzetəsinin müştəriləri get-gədə artacaq və bir zaman gələcək ki, qəzetə öz mədaxilə ilə yaşamağa müvəffəq olacaq idi. Ancaq işıq yollarını tıxayan çar hökuməti işə başqa cürə baxdı. Sta-

²⁷ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 12.

²⁸ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 22.

²⁹ «Əkinçi», 2-ci sənə, nömrə 13.

roselskinin yerinə başqa qubernator gəlincə, yüzbaşılının kəndlərə qəzetə apardırılması mövqaf edildi.

1877-ci ildə osmanlılar ilə rusların müharibəsi başlanırdı və bunun da qəzetəyə böyük zərbəsi olur. «Əkinçi»nin sensorluğu həddən artıq şiddətlənir.³⁰ Rus qəzetələri müharibənin gedişindən hər növ məlumat verdikləri halda, müharibənin başlanmasını açıq-açığına yazıb xəbər verməsinə sensor tərəfindən icazə verilmir. Ona görə Həsən bəy məcbur olur ki, hamam xəbəri dolayından-dolayısı yazsın. Məsələn: «Padşah, İmperatori-Əzimi-Rusiya hökm edib ki, əsgər cəmə olsun. Amma belə əsgər cəmə etməkdən qiyas olunmasın ki, İmperatori-Əzimin muradı cəng başlamaqdır. Ümidvarıq ki, iş sülh ilə qurtarsın». Bu sözləri Həsən bəy «Əkinçi» qəzetəsinin 2-ci ili 22-ci nömrəsində yazarkən osmanlılarla rusların arasında «sülh» deyil, müharibə çoxdan başlanmışdı. Başqa yerdə Həsən bəy sensorun vahiməsini açıqca yazır.³¹

Rus qəzetələri müharibənin gedişindən hər növ məlumat verdikləri halda, bu məlumatın türk qəzetəsində yazılmasına müsaidə verilməmişdi. Hətta teleqraf xəbərlərini də tərcümə etmək olmazdı. Osmanlıların bəzən çaldıqları qələbələrindən heç bir yazıya yol verilməzdi. Hətta bu halda Rusiya içərisində bir bədbəxtlik [baş] versəydi, onu da qəzetədə [yazmaq] qadağan olmuşdu. Məsələn, hamam müharibə ilində Rusiyaya qalın qar yağır və soyuğun şiddətindən Moskovdakı sərçələr havada uçarkən donub yerə tökülür. Bu vəqəenin «Əkinçi» qəzetəsində dərc edilməsinə sensor izn vermir. Çünki sensorun təsəvvürüncə, müsəlmanlar bu vəqəəyi «allahın ruslara qəzəbi keçmişdir» kibi təbir edirlər.³²

Həqiqətin ziddinə olaraq, qalibləri məğlub surətində

göstərməli imiş! Ancaq sübhəsis ki, boylə açıq yalanlara heç vəchlə «Əkinçi» qəzetəsi yer verməzdi. Onun üçün müharibə xüsusunda sükutdan başqa çarə yox idi.

İştə bu sükut məsələsi qəzetənin etibarını qırır, oxucuların da ədədi azalmağa başlayır. Hətta bəzi «sadiq» ağalar qorxularından «Əkinçi» qəzetəsinə yaxın durmaq da istəmirlər. Məsələn, Gürcüstanda qırğın yaratmış olan general Əlixanovun atası «Əkinçi» qəzetəsini geri qaytarıb Həsən bəyə boylə yazmışdı: «Təəccübəm! Qəzetə müdiri bilirmə ki, xüsusi adamların nəşr etdikləri qəzetələri çarın sadiq nöqərləri əllərinə də almazlar?»³³

1887-88-ci illərdə Dağıstanda iğtişaş və qiyamlar olurdu. Bu məsələ çar hökumətini böyük təşvişə salmışdı. Bunun başqalarına təsiri olmasın deyər, çar hökuməti ciddi tədbirlər yaptı və iğtişaş başçılarındı tutub güllələtdi və bəzilərinə də sürgün etdi. O cümlədən Həsən bəyin bir neçə dostu və şagirdi də öldürülmüşdü. «Əkinçi»nin bağlanılmasına bir bəhanə axtarırdı ki, bu da Dağıstan iğtişaşında tapıldı. Çar hökuməti təşvişə düşmüşdü ki, iğtişaşın dalğaları böyüyüb, bütün Qafqazı dutar və «Əkinçi»nin bu məsələyə nüfuzu və təsiri ola bilər. Bu təsəvvürə görə «Əkinçi» qəzetəsi qapadıldı və «Pərcəhan» qəzetəsinin yaradılışına kimi heç bir türk qəzetəsinə icazə verilmədi. İşığın qarşısı yenə alındı.

«Əkinçi» qəzetəsi qapadılan kimi, Həsən bəyə təklif edildi, öz xahişilə Yekaterinodara, ya da Kutais gimnaziyasına köçsün. Onun Bakıda yaşamasını çar hökuməti qorxulu sanırdı və onu öylə bir gimnaziyaya göndərmək istəyirdi ki, orada türk şagirdləri olmasın. Bakı gimnaziyasının müdiri Çerman Həsən bəyin ən istəklidostu idi. Çar hökuməti hamam müdirin vasitəsilə çalışırdı, amma Həsən bəy heç yerə köçmək istəmirdi. Qulluğundan qovulmağı üçün əldə də dəyərlidostu bir dutalığa yox idi. Fəqət,

³⁰ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 11.

³¹ «Əkinçi», 3-cü sənə, nömrə 9.

³² Hənifə xanım Məlikzadənin əlyazmalarından alınmışdır.

³³ Yenə həmmə yazılardan götürülmüşdür.

Həsən bəyin bütün yaşayışı, onun kim ilə qonuşması, haraya getməsi tamamilən polis və jandarmalar tərəfindən nəzərə alınmışdı. Qapısına gözetçi qoyulmuşdu. Evində xidmət edən rus qulluqçusunun da yanına qohumlarından biri gedib, biri gəlirdi. Səhərdən axşama kimi bu qohumlar (kirvələr) mətbəxdə oturub, Həsən bəyin qonaqlarını güdərdilər. Direktor Çerman duymuşdu ki, gec-tez Həsən bəyi gimnaziyadan rədd edəcəklər. Ona görə dostuna məsləhət gördü ki, o [öz] xahişi ilə qulluqdan çıxsın. Bundan başqa da çarə yox idi. Ona görə Həsən bəy istefa verdi. Bir qədər bikar qaldı, axırda da Zərdab kəndinə köçməyə məcbur oldu.

15 sənə hökumət idarələrində çalışmış Həsən bəyə «ənəm» olaraq qızıldan Anna xaçı verilmişdi. Bunu Həsən bəy bir dəfə də olsun yaxasına taxmadı. Hətta sərdar (namestnik) Bakıya gəlirkən «naxoş» olmuş və hüzurda çıxmamışdı. Çıxmaq istəsəydi, Anna xaçını da yaxasına taxmalı idi. Sonraları həman xaçı Həsən bəyin süd qaradaşı aparıb bazarda on iki rubləyə satmışdı, halbuki onu Həsən bəyə təqdim edərkən direktor ondan iyirmi yeddi rublə almışdı. Həsən bəy də «ənəmin» [ona] pul ilə satılmasına etiraz etmişdi.³⁴

1880-cı ildən Həsən bəy Zərdab kəndində yaşayır. Burada kəndlilərin faydasına qəzetə məqalələri ilə deyil, iş ilə, kömək ilə çalışır. Yazıq kəndlilərin də düşmənləri çox! Bunların ən dəhşətli Şeyx Əlibaba, Şeyx Hacı Süleyman kimi mütəəssib mollalar idi. Bunlar imkan vermirdilər ki, kəndlilərin azca gözləri açılsın. Dünya üçün deyil, axirət üçün çalışılırdı. Bu şəxslərin moizələri ilə kəndlilər bir dərəcədə qəflətə uymuşdular ki, şeyxlərin adı zikr edirdikdə ayağa qalxıb, səcdəyə düşürdülər. Bir iş var idimi ki, ona şeyx «həzrətləri» müdaxilə etməsin? Yağış

yağmır, naxoşluq düşür, çayırtkə taxılı yeyir... Bunların hamısına şeyxlərin duası kömək edir. Arvadlar onların ayaqlarına düşürlər, doğmayanları doğur... Şeyxə hər kim bir söz desə, ağzı açılır!

Həsən bəy və arvadı Hənifə xanım çox çalışırlar, şeyxlərin pərdə dalında gördükləri işlərdən söyləyirlər, camaatı savadlandırmağa, məktəb açmağa həvəsləndirirlər. Amma şeyxlərin acantaları hər yerdə buna mane olurlar: məktəb açmağa heç bir kənd cürət etmir.

Həsən bəyin ikinci mübarizəsi kənd qolçomaqları ilə olur. Yüzbaşılar və kəndin hampaları (xocalar) naloğun hamısını yoxsul kəndlilərin üstünə yüklədilər. Yığıncaq olduqca Həsən bəy, oraya gedər, hər kəsin hüququndan danışar, vergi qanunlarından bəhs edər və bununla hər kəsin vergi payını anlaşıdırar, bundan sonra hər bir yoxsul kəndli ehtiyaca düşdükcə, Həsən bəyin evinə gedər, ondan qanun öyrənər, məsləhətini dinlərdi. Zərdabda onun evi məsləhət evi olmuşdu.

Bundan sonra Həsən bəy Ucar stansiyasına keçir, vəkillik (advokatlıq) ilə məşğul olur. Kəndlilərə yazdığı ərizələrin haqqını almayıb, təklif edərki ki, o 3-4 rublani göndərib «Tərcüman» qəzetəsini götürsün. Bu halda «Tərcüman» qəzetəsi nəşr edilirdi. Bunu Həsən bəy «Əkinçi»nin varisi hesab edərki. Hər nömrəsi çıxdıqca qabaqca ya özü oxuyar və sonra kəndin mollasına verib deyər[di] ki, bunu minbərdən oxu, cəməətə də anlat.

Vəkilliyi əsnasında kəndlilərin əkin yerlərini mənimsəmək istəyən xəzinə idarəsi və mülkədarlar ilə çox çalışdı. Özünün də bir parça yerindən kəndlilər də həmişə istifadə edərdilər. Həsən bəy ölənə kimi qoymadı ki, onun yerini xəzinə zəbt edib mühacirlərə versin, ya satsın. Kəndliləri qolçamaqlardan artıq yüzbaşılar, pristavlar və başqa polis memurları soyurdular. Belələrini qəzetlərə yazmaqdan başqa, Həsən bəyin əlində çarə yox idi. Bu

³⁴ Hənifə xanım Məlikzadənin əl yazılarından alınmışdır.

hallarda Tiflisdə «Обзор» adlı rusca qəzetə nəşr edilirdi. Qəzetənin müdiri Nikoladze Həsən bəyin xatirini çox istəyirdi və onun üçün də hər növ məqaləsinə yol verərdi. 1880-ci illərdə qaçaq dəstələri bir çox kəndlərə hücum edib cəməati soyurdu. Yüzbaşılar və pristavlar ciddi tədbirlər əvəzinə, qaçaqların açıq soyğunçuluğuna ləməşə qəsilmişdilər. Qaçaqların apardıqları qarətlərinə gizləndə şərik olurdular. Polis kişilərinin boylə hərəkətlərindən Həsən bəy «Обзор» qəzetəsinə çox şeylər yazardı. Ona görə də həmə qəzetənin də hələti çətinləşirdi. Qəzetənin müdiri məsuliyyətə alınırı və məqalələrin səhih olduğunu sübut edəcəkdir dəlillər tələb edilirdi. Həsən bəy isə əlinde dəlil olmasaydı, heç nə yazmazdı. Onun doğru dəlillərinə qarşı polis məmurlarının yalanları, danoslari, yalançı şahidləri və başqa fitnələri çıxarılırdı. Bu hallarda «Обзор» xəzinəsinin ixtiyarı Tumanov qardaşlarının əlinə keçdi, ona «Новое обозрение» adı qoyuldu. Əvvəlki kimi, burada da Həsən bəyin məqalələrinə hörmət və qiymət qoyulurdu. Ancaq polis zülmü və rüşvətçorluğu ilə etdiyi uzun-uzadı mübarizənin nəticəsi olaraq möhkəm bədəni zəiflədi və falic naxoşluğunun birinci əlaməti göründü.

Bundan sonra Həsən bəy yenə Bakıya köçməyə məcbur olur. On altı illik ayrılığından sonra Bakıda bəzi yeniliklər görür. Şagirdlərindən bəziləri tələbə, bəziləri də el çalışqanları olmuşlar.

Köhnə dostu dəmirçinin oğlu ölkənin məşhur doktorlarından biri olmuşdu və başqa dəyişikliklər də gözə çarpırdı. Həsən bəy Bakıda yenə qəzetə işləri ilə məşğul olmağa başlayır. O vaxtın «Касний» qəzetəsini Kuzmin və sonra da Sokolov idarə edərdi. Həsən bəyin yazıçılığı hər yerdə məşhur olmuşdu. Hətta Peterburq qəzetələri də onu idarələrinə yazıçılığa dəvət edirdilər.

«Касний» qəzetəsində Həsən bəy çalışırkən onun kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov Bakıya gəlir və

«Касний» qəzetəsini icarəyə götürür. Bundan sonra Həsən bəyin gündüz vaxtı qəzetəyə və gecələrinin də ən çoxu Bakı dumunun iclaslarına sərf edilir.

Həsən bəy Bakı dumuna necə daxil olmuşdu? Onun Bakıda bir arşın da yeri yox idi. Şəhər dumalarının quruluşu boylə idi ki, fəqir-füqəranın orada nə seçməyə haqqı var idi, nə də seçilməyə. Buraya yalnız varlılar seçilir[di]lər və seçir[di]lər. Həsən bəy kimi ziyalılar şəhər dumlarında çalışmaq istəyincə dövlətli yetimlərinə qəyyum olardı. Bundan sonra başqaları ilə bərabər seçmək və seçilmək hüququnu qazanardı. Bu «hiyləyişəri» çar hökumətinə gizlin bir məsələ deyil idi. Hökumətin boylə işlərdən ətraflicə xeyiri var idi. Boylə ki, Kursk şəhərindən cənab Rayeriski Bakıya dəvət edilir və filan ağanın yetimlərinə qəyyum tikilib, 20.000 rublə ilə şəhərin qlavası təyin edilir. Ancaq Həsən bəyin məqsədi ildə 20.000 rubləyi qazanmaq deyil idi. Bu uydurma ... onun üçün qəbul etmişdi ki, дума seçilməyə hüququnu qazansın və oraya gedirək şəhər kasıblarını qolçamaqlardan müdafiə edə bilsin. Hər yerdə və hər işdən Həsən bəy puldan artıq, işə səy verirdi. Bu barədə «Həyat» qəzetəsində o boylə yazır: «İş görməkdən ötrü bundan da artıq adam gərəkdir. «Bircə adam ortalığa çıxardınız ki, pul təmənasından olmayıb, millət üçün işləsin. Əgər boylə adam yoxdur, ol vaxtdə...»¹⁵

Dəlilə ehtiyac yoxdur. Həsən bəy on ildən artıq Bakı dumunda çalışdı. Onun yoldaşları pullu komissionlarda bulunurkən Həsən bəy də həmişə məktəblər komissiyasında pulsuz işləmişdir. Дума seçilərək varlılar öz mənəfətlərini, qohumlarının mənəfətini müdafiə edib, yoxsulların hallarına qalmazdılar. Burada onların heç bir yardımçısı yox idi. Həsən bəy дума iclaslarında varlı qlaslılar (səsi olan şəxslər) ilə çarpışar ki, kasib

¹⁵ «Həyat», 1905 sənə, nömrə 115.

şəhərlilərin yerləri əllərindən alınmasın. Onların da küçələri süpürülsün, zibilləri daşınılsın, qaranlıq küçələrə işıq qoyulsun. Qıraq məhəllələrdə də məktəb və azarxanələr açılsın. Əlbəttə, kasıbların hüququnu tapdalayan ağalara bu tələblərin çoxu xoş gəlmirdi. Bunların bəziləri utanmazcasına Həsən bəyə deyirdilər: «Sənin başında tük yox³⁶, cibində də pul! Bu nə füqərə deyib bağırırsan!»

Millətlər komissionunun üzvü olarkən Həsən bəy varlı balalarının gimnaziyalarına deyil, cəmaət məktəblərinin çoxalmasına çalışırdı. Onun zamanında rus-tatar məktəblərinin sayı üçdən qalxıb, on altıya varmışdı. Proqramda türk dərslərinin artırılmasını tələb ed-ədə, direktorlar və inspektorlar ilə çarpışardı.

Tiflisdə ali politexnikum açmaq təsəvvürü var idi. Bakı şəhərində yüz min manat istənilirdi. Dum iclasında bu məsələyə baxılarkən Həsən bəy bir qəpik də verilməsinə razı olmur və deyir: «Şəhərin pulu varsa, kasıbların məktəblərinə sərf etməlidir. Politexnikum isə varlıların məktəbidir. Qoy oraya Qusasovlar, Mantaşovlar, Xatısovlar, Əsədullayevlər pul versinlər, çünki orada baltaçı İvanın, ya də çayçı Əbdülün oğlanları oxumayacaqlar. Uşaqlarını orada təbiyələndirmək istəyən neft mədənciləri, neft zavodçuları politexnikumun da qeydinə qalmalıdırlar».³⁷

Başqa bir iclasda Həsən bəy tələb edir ki, şəhər yerlərindən keçmiş neft trubalarının (buruğlarının) sahiblərindən naloq (vergi) alınsın. Truba sahiblərindən birisi Həsən bəyə boylə cavab verdi: «Lütün biri lüt! Özünün cibində bir qəpiyi yoxdur, bizim cibimizlə oynayır. Biz onu yetimə qəyyum yapıdık ki, дума seçilməyə ixtiyar olsun! İmdi bizim ilə boylə rəftar edir».

Tramvay məsələsində də Həsən bəy çox çalışmışdı.

amma bir iş görə bilməmişdi. Bakının tramvayı o zamanın konkadan (at ilə çəkilən vaqonlardan) ibarət idi. Konkanın sahibləri dumun dövlətli qısnıları idi ki, bu işdən çoxlu faydalar gördükləri üçün tramvayın qurulmasına razı olmurdular və konkayı yaşatmaq istəyirdilər. Bu ağaların sayəsində Bakı kimi zəngin şəhərin tramvayı yox idi. Dum iclaslarında bu məsələyə baxılarkən Həsən bəy hər dəfə tramvay tərəfdarı olur! Ancaq dövlətli qısnılar onun səsinə səs verməyir, məsələni bir bahana ilə təxirə uğradırlar. Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, дума seçilərkən Həsən bəy hər dəfə ermənilərin və rusların şarları (səsləri) ilə seçilirdi. Erməni-müsəlman çaxnaşmalarında Həsən bəy hər iki tərəfin səhvini göstərirdi. Çar hökumətinin bu işdə oynadığı rolları anladardı. Hətta qoçular tərəfindən öldürülmüş Lalayevin cənəzəsi dalınca gedib, fitnəçilərin fitnələrini yüzlərinə qarşı açıq söyləmişdi.

Həsən bəyi iki yerdə bulmaq olardı: gündüzləri – qəzetə idarəsində, axşamları da – dumun iclaslarında, ya da onun xüsusi komissiyonlarında. Bu işlər onu bir dərəcədə məşğul etmişdi ki, ev işlərindən, qohum və qardaşlardan heç xəbəri olmazdı. Nahardan sonra şəhər bağına gedər və orada müəllimlərə rast gəlib məktəbdən, təbiətdən və başqa maraqlı məsələlərdən söhbət edərdi. Bu qoca pedaqoqun söhbətinə o vaxtın müəllimləri müştaq idilər.

Həsən bəyin ən böyük arzularından biri də türk qadınlarının savadlanması idi. Zərdabdan Bakıya qayıdarkən Həsən bəy türklər üçün bir qız məktəbi açmaq fikrinə düşür. Qubernatora ərizə verir. O da sərdara və sərdar da vəzirlərin dövlət şurasına göndərir. Burada haman məsələyə baxılarkən sud prokuroru Pobedonosyef bu aşağıdakı sözləri demişdi: «İslam yeddi başlı div kimi bir heykəldir. Bu heykəlin bir başı kəsilsə, əvəzində yüzü bitir, biz müsəlman kişilərinin savadlanmasından qorxu-

³⁶ O vaxtlar Həsən bəyin başının tükü dazlanmışdı.

³⁷ Hənifə xanım Melikzadənin əlyazmalarından.

ruq. Hərgah onların arvadlarını da oxutsaq, ol zaman is-
ləmin öhdəsindən gəlmək olmaz».³⁸

Qız məktəbinin açılmasına icazə verilmir. Məsələ sü-
kuta uğrayır, ta ki, ikinci Nikolayın tac bayramından isti-
fadə edilir və bu bayramın yadigarlığı mahnası ilə milyo-
ner Tağıyev hökumətdən icazə alır. Bu məktəbin nizam-
naməsini Həsən bəy yazmışdır. Həman nizamnaməyə
görə, məktəbin müdiriəsi təlim yapmış türk qadınlarından
olmalı idi. Həsən bəyin arvadı Hənifə xanım həman mək-
təbin birinci müdiriəsi və Həsən bəy də məktəb şurasının
üzvü olub, əvvəlki illəri orada çalışmışlar.

1902-ci sənədə Şamaxıda böyük bir zəlzələ olur və
əhalisi çox can və mal tələflərinə uğrayır. Həsən bəy
oraya gedir, bədbəxtlərin imdadına çalışır. Bu hallarda
rusca «Бакы» adında ikinci bir qəzetə çıxırdı. «Каспи» ilə
onun arasında rəqabət aparıldığından Həsən bəyin gör-
düyü işlərini ləkələndirən bəzi məqalələrə yol verilmiş idi.
Xalq üçün toplanmış ianələrin israf və qohumlara payla-
nılması da göstərilmiş idi. Həsən bəy isə bu açıq yalan-
lara heç bir cavab yazmaz, işlərini tamam edincə çalışır
və Bakıya qayıtdığı halda da faytonçunun kirayəsini mək-
təb müdiriəsi Hənifə xanım Məlikzadədən alıb verər.
1905-ci ilin inqilabından sonra türk dilində qəzetələr nəşr
edilir və Həsən bəy də bu qəzetə və jurnallarda bir çox
faydalı məqalələr yazır. Ən çox məqaləsi «Həyat» qəze-
təsində dərc edilmişdir (Baxılsın: «Həyat» qəzetəsi,
1905-ci il, nömrələr 107, 115, 117, 120, 123, 125, 129;
1906-cı il, nömrələr 2 və 3). Başqa qəzetə və jurnallarda
da Həsən bəyin təbiətə dair faydalı məqalələri var.
Ancaq biz burada o məqalələrdən artıq bəhs edəsi deyil-
lik.

1906-cı ildə Həsən bəyin təşviqi ilə türk müəllimləri-
nin birinci qurultayı vəqə olur. Qurultayın qətnamələrini

hökumətə təqdim edib, onun icrasını rica etmək, ya tələb
etmək məsələsi üstündə gurultulu danışıqlar olur. «Höku-
mətdən bunu tələb edəlim» –deyən dəstənin başında
mərhum yoldaş Nəriman Nərimanov bulunmuşdu. Məcli-
sin sədri Həsən bəy də: «bundan bir şey hasil olmaz,
çünki tələb edənlərin qüvvələri hazır deyil» – deyə razı
olmamışdı. Qurultayın heç bir qətnaməsinə hökumət
məna vermədi. Hətta qurultayda iştirak etmiş müəllimlə-
rin bəziləri xüsusi bəhanələrlə sonrakı illərdə xidmətdən
kənar edilirdilər. Bununla bərabər, həman qurultayın mü-
əllimlərə böyük təsiri olmuşdu. Ana dilində heç nə bilmə-
yən müəllimlər bundan sonra türk dilini öyrənmək, türk
dilində məktəb yaratmaq xəyalına düşərlər ki, bu da istib-
dad zamanında az bir iş deyil idi. 1907-ci ildə həman qu-
rultay yenə təkrar edilir. Ancaq bu dəfə Həsən bəy iclas-
larda çalışa bilmir, çünki naxoşluğu bu dəfə daha ciddi
şəkildə yaxalamışdı. Bundan sonra Həsən bəy çalışqan-
lıq faaliyyətini həmişəlik itirirsə də, yenə çalışıb-çapala-
maqdan əl çəkmir. Dili və əli tutulduğu halda, yoldaşları
onu hər gün qəzetə idarəsində oturmaş görərdilər.
Həman idarədə bir gün Üzeyir bəy Hacıbəyliyə rast gəlib,
işarə ilə bir tövr onu qandırır ki, teatro faciələrinə el mah-
nılarını qoşmaq lazımdır. Bundan sonra Hacıbəylinin
«Leyli və Məcnun» adlı operası yaradılmış olur. Naxoşlu-
ğuna baxmayıb, gündüzləri idarəyə getdiyi kimi axşamları
da dum iclaslarına və komissiyalarına gedər, hətta
yeni seçkilər başlarkən seçilmək xəyalına qutu qoydular,
amma bu dəfə seçilməz. Çünki Həsən bəyin dili dutul-
muşdu. Artıq işə yaramırdı. Heç kəsin cürəti olmadı ki,
onun qara şarlarının çoxluğunu, yeni дума artıq seçil-
məməyini bildirsən və Həsən bəy də axırkı gününə kimi
özünü yenə dum qılsınası bilib, təəccüblənirdi ki, nə səbə-
bə onu iclaslara çağırırlar. Vəfatından irəliki günü
Həsən bəy evdəki adamlara demişdi ki, Amerikada ifan

³⁸ Yəne həman əl yazılardan alınmışdır.

zəhərinə qarşı bir dərman tapılmışdı. Həman dərmanı o istəyirdi ki, Amerikadan gətirib Zərdab kəndlilərinə göndərsin, ilanın vurduğu adamlara çarə etsinlər (Orada o zamanlar ilan zəhərindən ölənlərin ədədi çox idi). Sabahkı gün Həsən bəy: «Bərk yorulmuşam, uyumaq istəyirəm», – deyə başını balısa qoyur və həmişəlik yuxluyur... Bu 1907-ci il noyabrın 28-ci günündə vəqə oldu.

Cənazənin üstündə bir natiq demişdi ki, Həsən bəy Bakıya ac gəlmişdi və ac da getdi.

Həqiqətdə Həsən bəy özü və uşaqları üçün çalışmamışdı. Zərdabdakı qara palçıqdan yapılmış evini Kür çayının daşqın suları aparmışdı. Ucarda bina etdiyi evi yarımçıq qalmışdı. Bakıdakı mənzili də sadəcə olub, kənd cəcmilləri və kilimlərilə bəzənmişdi. Həsən bəyin dəfni, «Mişaq» qəzetəsinin müdiri Arsrununin dəfni çıxılırsa, çar hökumətinin zamanındakı dəfnlərin hamısından şüküfəli olmuşdur. Burada yalnız türklər deyil, ermənilər, ruslar, yəhudilər, gürcülər, polyaklar [iştirak etmişdilər].

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN MƏKTUBLARI

Баку, 7 июня 1873 года

Многоуважаемый Мирза-Фатали бек!

Письмо Ваше и посылку я получил. Вы пишете, что лета Ваши не позволяют Вам написать что-нибудь новое; очень жалею. Я должен сознаться, что удивляюсь, от чего прочие люди с летами делаются более опытными, а произведения их более серьёзными, а Вы, как сознаетесь, наоборот, даже не можете взяться за перо; впрочем, Ваша воля.

Вы захотели отдохнуть, пошли Вам Господь спокойствие; но только не думайте, что народное образование такая вещь, которую можно достигнуть какою-нибудь статейкою или пьескою. Нет, тут гораздо больше хлопот! Жизни и трудов одного, даже десятки руководителей мало для этого. Может быть, Вас останавливает вопрос, от чего Вы, а не другой будет трудиться, да еще даром и не надеясь услышать спасибо; в таком случае я считаю нужным объяснить, что вопрос это не имеет места там, где дело идёт о любви народной, любви ближнему, о просвещении невежд; кто посвящает себя просвещению народа, да еще народа тёмного, невежественного как наш брат, того, такая мысль не должна останавливать; тот сам в себе находит награду, он очищает свою совесть.

Не принимайте, пожалуйста, мои слова за упрек, он в таком деле не может иметь смысла, я высказал их потому, что они пришли к месту.

Книги Ваши я получил. Вы вероятно думали, что я не

о всех пьесах Ваших имею понятие, напротив, я все их просмотрел, но к несчастью все остальные нашел неисполненными; дело не в одной роли обезьяны или медведя, как Вам кажется, вся обстановка неместима в нашем любительском спектакле. «Адвокаты Тавризские» действительно можно поставить, но увы и там мало пиши для ума наших посетителей спектаклей, которые большей частью любят ощущения более чувствительные, словом ищут эффектов, впрочем придет осень, вернутся с вакации ученики, тогда посмотрю, может быть, еще какую-нибудь из ваших пьес поставлю.

Вы собираетесь быть сотрудником моей предполагаемой газеты. Благодарю Вас, но к несчастью я до сих пор не имею разрешения. Что думает Ваш Барон, я не знаю, но мне кажется, он относится к газете неблагоприятно; впрочем нечего гадать, увидим, что будет. Объявление об издании газеты, конечно, я пошлю и к Вам с просьбой содействовать к распространению его. Газеты Ваши и афиши наши при сем посылаю.

Ваш Гас. Меликов

Вы не знаете, о каких книгах татарских я говорю. Я помню, видел у Вас или у Шейх уль-Ислама «Джаганнума» и арифметику. Об этих книгах я говорил. Впрочем, пока повремените. Может быть, я их найду сам.

С. в. 23

1 июля я приехал в Тифлис и узнал, что устав общества утвержден и отослан в г. Баку. Взяв с него засвидетельствованную копию, я приступил к собиранию пожертвований, но в столице нашего края и проч. оказался крайне неблагоприятными. Тифлис с своими миллионами и гене-

ралами – город просвещающий нас провинциалов, оказался глухим к моим мольбам. В течение двух недель я мог собрать только 150 руб. 15 июля я выехал в Эривань, где мне сулили блистательный успех. Дорогою я свернул в Дарачичак, в этот хвалебный уголок нашего края и я признаюсь, увидевший его, вполне разочаровался. Название Дарачичак – «ущелье цветов» вовсе не приложимо к месту занятому им, потому что в бытность того, там я почти ни каких цветов, ни в самом Даричичаке, ни в окрестностях его не встречал. Впрочем, меня уверяли, что это произошло от того, что давно не было дождя; не спорю, но я не сомневаюсь в одном – удобством квартир и вообще удобством жизни обитатели Дарачичака хвалиться не могут. В этом отношении они чуть счастливее обитателей любого русского села. Что же касается до дороги не т.е. Дарачичак] в Эривань, то такой дороги не нашел. Кроме [того] я нигде не видел дороги приблизительно по 50 вер. Расстояния сплошь покрыты булыжником, езда по которым в тысячу раз неудобнее езды на эшаках. Впрочем, я увлекся. Прибыл в Дарачичак за делом, а не любоваться прелестями природы и пользоваться удобствами жизни.

В первый же день я явился к начальнику губернии и просил его содействия. Именно я просил Е.Н. собрать представителей высшего сословия из мус. и объяснить им пользу учреждения Общества. Такую крайнюю меру я нашел нужным потому, что наши мусульмане привыкли к бездействию и все хорошее получают от правительства, недоверчиво смотрят на частные предприятия. К тому же они деспоты у себя в доме и относительно слабых, готовы кланяться и угождать сильным мира сего, хотя бы этот сильный [характер] никакого до них дела не имел. Так, я знаю слабую сторону нашего народа. Прибыл к покровительству начальника губернии этой, который приказал своему переводчику объяснить хамам, что он надеется на

их сочувствие к этому делу, но увы и это не помогло делу. Хан Эриванский Али хан и проч. наотрез мне отказал. Объяснил, что они сами хотят учредить в Эривани частную гимназию, тогда как я лично убедился, что в гимназии тамошней очень мало мусульман, так что Эриванские не только о гимназии, но даже приходского училища не учредят, хотя 10-я из их доходов достаточно на учреждении гимназии, я тем более усомнился в благих намерениях ханов Эриванских, когда увидел что их дети растут под присмотром матушки природы. Как бы там не было, я поблагодарил там Эриванских [ханов] за их добрые намерения и обещал им свое содействие.

Другие ханы, живущие в Эривани, оказались не лучшими. Только один Абдулла хан обзавелся быт почетным членом общества. Беки и агалары Эриванские, в особенности те, которые более или менее цивилизованны, оказались более порядочными. Во всем Эриванском уезде подписались на 500 руб. По маршруту, составленному мною, я должен был поехать из Эривани в Нахичевань и дальше через Зангезур в Шушу. Знакомые мои уговаривали меня не ехать в Нахичевань, объясняя, что в Нахичевани жара несносная. 26 июля вечером я пустился в дорогу, прибыл в Нахичевань на следующий день утром. Исмаил хан узнав о моем прибытии, выехал в деревню. Майор Шафи ага, хотя оказался человеком вполне порядочным, но несчастный случай лишил меня удовольствия взять с него обязательство. По требованию помощника мирового судьи, он должен был уехать из Нахичевани на два дня и просил меня ждать его возвращения. Но я в это время от сильных жаров заболел, единственный доктор Х. оказался очень практичным, не любящим даром тратить слова и очень дорого оценивающим это слово, поэтому боясь дурного последствия своей болезни, я 30 июля утром на фургоне отправился в Бичанаг, который по моему положению и веро-

ятно по условиям жизни не уступит Дарачичаку. 31 июля и 1 и 2 августа я путешествовал верхом за занимаемых мною за дорогую цену обывательских лошадей. Потому что почтовой и повозочной дороги еще нет, новая почтовая дорога не окончена. Вся дорога пролегает через бесснежные высокие горы, покрытые богатой растительностью. Кочевые жители Шуши[нского] уезда расположились на этих горах на холодных родниках кибитками. Это горы, пастбищные места, принадлежащие казне и занимаемые кочевыми жителями только в летнее [время]. Жители соседних помещичьих деревень по наущению своих помещиков делали захват казенной земли. Казне принадлежат пастбища, границы и количество которых не приведены в известность, а пахотные земли принадлежат помещикам, которые распахивают эти горы и таким образом приобретают новые помещичьи участки. Как ни мертвы бесснежные горы, но свежесть воздуха, холодные родники и повсюду окружающая меня зелень совершенно оживили меня. Так что, я приехал в Шушу 2 августа совершенно здоровым.

S. v. 24

Г. редактор. Вы, как и всякий образованный человек, я уверен, интересуетесь успехами вновь учрежденного в г. Баку общества вспомоществования учащимся мусульманам. Потому я считаю своим долгом познакомить Вас с успехами открытой у меня в пользу того общества подписки.

Зная, что успех Общества будет зависеть от материальных его средств, я не ограничиваясь одною лишь мыслью учреждения того Общества, решил нынешним летом побывать во всех городах нашего края и лично

собирает пожертвования.

Устав Общества был представлен на утверждение на первых числах мая. Не дождавшись утверждения его, я 15 июня выехал из Баку. Прибыв в г. Шемаху, я имел честь встретиться там с новым начальником Б. губ. г. Старосельским. [Я не знал] утвержден ли устав Общества, представленный начальнику губернии на первых числах мая, [и поэтому] я не решился приступить к открытию обстоятельства, благоприятствовавшим к открытию подписки. Почти все высшие сословие Шемахин. уезда находилось в г. Шемахе по случаю приезда нового губернатора и действительно [я решил] об этом г. Старосельскому объяснить свое положение, в котором я находился по не утверждению устава. Г. пр. разрешил мне приступить к делу, но только ни с кого денег не брать, а отобрать от желающих подписку; в случае утверждения Устава они обязаны уплатить в пользу общества известную сумму. Таким образом, я приступил к делу, и успех превзошел мои ожидания. Разорившаяся, нищенствующая Шемаха выразила полную готовность помочь этому делу. В несколько дней при содействии Джавадхана и Керим-бека Ширванских я собрал подписки на 3700 руб. и в числе подписавшихся были 8 желающих быть почетными членами общества, т. е. так, некоторые обязались уплатить в первый год 300 руб., а следующий год по 100 руб. в год и [стать] действительными членами и годовыми членами. Дальше продолжать собирать подписку я нашел неудобным, потому что отобрать подписку от лиц, желающих пожертвовать незначительную сумму и затем по утверждении Устава разыскать эти лица значило бы удвоить труды. Поэтому 25 июня я поехал в Тифлис узнать, что сделалось с Уставом. Проездом через Елисаветполь, я старался узнать расположение тамошнего населения к делу Общества и к несчастью моему, никого почти в городе не нашел, все

разбрелись; но начавши вообразить, что в городе жара и проч. и между прочим тем климат Елисаветпольский я нашел неуступающим Шемахинскому, не говоря уже о Бакинском, где все остаются летом...

S. v. 24

Благодарю Вас от всей души, достойный и уважаемый земляк Хасан бек, за радость и удовольствие, причиненные мне получением Вашей прелестной газеты "Экинчи". Сюрприз и честь, сделанный Вами мне, сполна соответствуют сочувствию и уважению моему Вашему гражданскому и патриотическому подвигу.

Дай Бог, чтобы разные затруднения, и материальные и нематериальные, сопровождающие всякое дело везде, а у нас на Кавказе, в особенности, не превзошли Вашей энергии и Ваш юный «Экинчи» достиг зрелого возраста на славу Вашу и на пользу Отчества. Я не сомневаюсь в существовании добрых патриотов, готовых быть полезными в Вашем общем деле: но сожалено, что дальность расстояния, отдаляющая нас, лишает меня этой чести. Желаю быть, по крайней мере подписчиком Вашей газеты, которую с таким удовольствием я всегда читаю, препровождаю при сем 4 р. 50 к., как за это полугодие, так и будущий 1876 г.

Затем желаю Вам полного успеха и всего лучшего в жизни, прошу принять уважение в совершенном почтении и преданности уважающего Вас Мирза Казема Абдинова.

С. Петербург 15 декабря 1875 г.

S. v. 25

Многоуважаемый Гасан бек!

Еще до отъезда депутатов я Вам написал, что на меня

возложили вместе с другими учителями составить программу будущего учительского съезда и просили Вам сообщить по этому вопросу свои соображения.

Только вчера мы кончили с этим вопросом и выработали программу, содержание которой приблизительно таково: I) Цель съезда. II) Состав его. III) Занятия съезда: 1) Рассмотреть труды первого съезда и временной комиссии в Баку... 2) Меры к рассмотрению образования среди татарок... 3) Составление программ для духовных училищ... 4) О мерах к увеличению числа светских и духовных учителей-мусульман... 5) Об устранении недостатков нашей азбуки... 6) Меры к национализации и освобождению тат. языка от варваризма (сюда же – выбор наречия) 7) Об учебниках вообще... 8) Установить метод преподавания татарского языка (Даны будут образцовые уроки...) 9) Лекции по естествознанию, педагогике, психологии, дидактике, школьной гигиене, истории и по истории литературы татарского языка... 10) Примеры для ведения уроков пения, чистописания и гимнастических игр... 11) О профессиональном образовании... 12) Обсуждение вопросов, предлагаемых учителями..

Вот приблизительная программа, составленная нами.

Если Вы или товарищи имеете что-нибудь по этому прибавить, то сообщите поскорее, так как программа на днях будет представлена [на] утверждение и разрешение. Сегодня вместе с интеллигентными лицами обсудим ход дела. Почти каждый день имеем совещание с учителями. До приезда в Баку постараюсь добиться разрешения, в остальное уже легко. Хорошая погода в Елисаветполе имеет на меня благотворное влияние. На днях погода изменилась, и я захворал, но уверен, что до Новруза вполне поправлюсь. Тем временем, я собрал здесь богатый материал для учебников; достал «Классификацию предметов» на турец. языке, что очень важно для азбуки и книжки

после нее.

Ф. Агаев

Адрес: Елисаветполь, «Тегеранские номера»...

S. и. 26

Москва, 4 октября 1875 г.

Глубокоуважаемый Гасан бек!

Я в настоящее время нахожусь в Москве, в Петровско-Разумовском, хотя еще не поступил, потому что просрочил 1 день всего, но надеюсь, что скоро примут, потому что, уже послал прошение Министру.

Живем с Наджафом вместе и занимаемся вместе, потому что мне приходится держать из двух первых курсов, т. е. на III курсе.

Скоро переходят в Академию Калантаров и Капацинский.

Еще в бытности моей в Петербурге я занимался и приготовлял для «Акинчи» статьи, теперь уже некоторые готовы и я высылаю их Вам, они легко могут быть сокращаемы. Что касается до отдела «*Xırda elm xəbərleri*» то их большей частью заимствовали из журнала «Знание» за 73 и 74 годы, отчасти из «Технического сборника». Я думаю, этот отдел не безинтересен.

Омар в письме мне передал, чтобы я в своих статьях избегал нападков на власть, религию и общество.

Странно мне кажется, что нужно избегать нападков на общество? Неужели это в самом деле и есть в программе «Акинчи»?

По-моему, не нападать на общество значит быть в согласии с обществом, т. е. согласоваться с их взглядом на все! Неужели мы должны одобрять поступки нашего му-

сультманского общества? Тогда к чему и сама «Акинчи»? Разъясните, пожалуйста, так ли это? И в борьбу с нашим обществом мы должны и посвятить свою жизнь! Словом тут какое-нибудь недоразумение.

В Петербурге я с Керимом поговорил насчет нового нашего Общества: Общества для вспомоществования бедным мусульманским студентам, хотя пока их и нет (т. е. бед. студентов, хотя и богатых нет!)

Проект такой: я даю ежемесячно 3 р., Керим 2 р., Наджаф 50 к., с Вас возьмем по 2 р. в месяц и т. д.

В конце года у нас будет капитал 150 руб., который с прибавлением членов увеличится в несколько лет, так что из его процентов можно выдавать пособия будущим бедным мусуль. студентам.

Мое желание чтобы лишь было положено основание, хоть капитал был... 10 копеек, но все-таки пусть существует, иначе досадно, ей Богу, обидно, все имеют – и армяне, и поляки, и др., а у нас нет. Я доведу до конца этот проект, и сам обязуюсь по окончании курса внести больше, тоже самое сделают и другие. Теперь выработаем здесь устав и пошлем на Ваше усмотрение.

Станным мне кажется также, что в «Акинчи» нет литературного отдела? Мне кажется, что этот отдел необходим.

Бога ради, Омара вытолкайте, по опыту утверждаю, что здесь он получая от отца по 10 р. в месяц при нашей поддержке будет жить как шах персидский! Неужели его отец ему откажет и в 10 р. в месяц – в 120 рублях в год! К чему же он называется отцом ...

Употребите, ради Аллаха, Вы свое влияние на его отца...

Выпроводите его, чтобы до первых чисел ноября он был здесь. Я дал ему слово, что выдержит на III курс со мной спокойно.

Алияр вероятно списывается с Вами, постарайтесь вразумить его и я вышлю ему все лекции I и II курса Академии и честное слово, он выдержит на III курс и получит стипендию кавказскую, которая освобождается в июне.

Вы спросите, почему это так легко держать на III курс? Потому что I и II курсы подготовительные, все предметы в этом курсе преподаваемые, нам (реалистам) известны (физика, химия, зоология, ботаника, минералогия, механика, и только!). Тут важны и интересны III и IV курсы, где проходят специальные предметы.

Пожалуйста, Гасан-бек, действуйте на Алияра, он вернуться в Петербург не должен, это будет безумием – ревматизм возобновится. В Москве в Техническое училище не стоит, если бы оно было бы хорошо, Калантаров бы не переходил бы в Академию, впрочем, хоть бы поступил в Техническое училище – я ему все таки пошлю лекции училища.

Не знаю что буду писать в «Акинчи» дальше, но в свободные часы буду трудиться по мере возможности и постоянно буду писать статью в таком духе.

В этих статьях многие слова не припомнились и при таких я ставлю вопросительный знак (?). Например, латук, конопля, лень и др. Их вы сами потрудитесь поправить. Также в статьях о сырделии в Голландии (Hollandiya vilayətində pendiri necə qayınrlar) я перевел... «Şor suyi» – не знаю, верно ли.

В статье же «Dirrikə zərər yetirən cücilər» я представил рисунки и перевел по своему названия. Рисунок, если неудобно, можно выкинуть.

Сообщите, приехали ли наши и выдержал ли Джевад. Тут я узнал, что Совет Министров утвердил железную дорогу из Тиф. В Баку по направлению на Елисаветполь сроком на 28 м-цев. Хотел это написать Вам в виде корреспонденции «Məktub» но оставил. Хотел также описать

Коран и мусульманские книги, виденные мною в Императорской Публичной Библиотеке, но также оставил. Коран ценится в 35.000 рублей. Также об Эрмитаже, где находится печать Магомеда, Гуссейна, Али, Омара и др., вообще тем много, но я хочу писать преимущественно по части акин-бичин, впрочем, скоро, Бог даст, их опишу, ибо материалы уже собраны.

Будьте так добры, пишите почаще. Вы не знаете, как это мучительно.

Адрес: Москва, Петровско-Разумовское, дача Краснопековой, № 97, недалеко от Академии, такому-то, по этому же адресу вышлите и «Акинчи».

Уважающий Вас,

Аскер Адыгезалов

S.v. 27, 30

С. Петербург, 6-го сентября 74 г.

Многоуважаемый Гасан бек!

Извините, что так поздно пишу Вам, хотя на это имею причину, которая разъяснится сама ниже: 20-го августа прибыли в Москву, где записавшись программой Петровско-Разумовской Академии, отправились в Петербург. В Москве нашел Омара, Он, будучи не принят в Техническое училище, чему препятствовали лета его (21-й год), вздумал определиться в Александровское училище. В Петербурге отыскивали всех наших: Алияр, не выдержав экзамена в Николаевское Инженерное, по внушению глупцов определился в Павловское, куда поступили и Химшиев, Палековский, Невяровский, Оруч Азизбеков, - и с трудом Капытовский, а Нольфрам пока экзаменуется в Институте

путей сообщения и в случае неудачи тоже приедет туда же. Наджаф, получив письмо о стипендии, уехал в Петровскую, и где теперь держит экзамен на стипендию. Туда же поступил Омар, которого я сильно упрекал в своём письме, что он определился Ал.училище. Он принят туда без экзамена, так как совет той академии установил принять реалистов, не желающих стипендию без экзамена. Я, долго колебаясь мыслями остаться ли или уехать в Москву, решил поступить в С.Петербургский Земледельческий (Лесной институт), куда подал в последних числах августа прошение. Мои лета тоже наделали хлопоту, так что я дал обязательство справиться оное и послал депешу домой, чтобы исправили. Так же придирался Директор тому, что нет до сих пор бумаги о медали (??), будто он по аттестату не может судить!

Словом, 9-го сего сентября узнаю, примут или нет, в противном случае уеду в Петровскую Академию, где нет для нас ни приемного экзамена, ни придирки к летам. Вот эта та неопределенность и была причиною моего молчания. В ней нахожусь и теперь и не знаю что будет.

Керим и Алияр приветствуют Вас своим поклоном. Я Вас прошу сообщить, поступил ли Джевад в IV класс или нет и приехал ли Юсуф и Джемиль и куда Вы их определили?

Карл Леонтьевич просил, чтобы я сообщил куда поступил, чего теперь не могу сделать, а по поступлении сообщу.

Поклон Вашей супруге и Пери-ханум.

Ваш Аскер

P.S. Сообщите о Вашей газете и об Обществе.

Адрес мой: Петербург, Большой
Самсоновский проспект.

дом № 20, квар. 11.

Аск. Адигез.

6 сентября 1874г.

S. v. 27

Москва, 15 ноября 1875 г.

Многоуважаемый Гасан бек!

Письмо Ваше я получил, очень жалею об упорстве Омара. После сам будет в раскаянии. При этом прилагаю также статьи, первая из коих требует, кажется, несколько видоизменений. Словом, как найдете, или переделайте, или целиком печатайте, или вовсе не печатайте. Это от вас зависит.

Относительно нашего Общества. Пока Устав не выработан, только все таки было бы очень желательно, чтобы вы вкратце сообщили бы Ваше мнение о пунктах, т.е. статьях его. Потом некоторые господа желают, чтобы центр тяжести лежал бы в Петербурге, а потому желают иметь кассу там, но это пока спорное. По-моему, лучше иметь ее при редакции и мы бы высылали туда каждый свою долю, но это пока спорно; а Устав необходим, и потому сообщите о нем, что имеете в виду.

Сообщите также, если можно, имя господина Heydāī. Было бы очень желательно знать и об Аляре что-нибудь, и кто эти семинаристы бурбоны?

Адресуйте: В Москву,
Студенту Петровской Академии
Аскеру Адыгезалову, а.Красноповкой.

Наджаф кланяется.

S. v. 28

С.Петербург, 8 июля 1875 г.

Многоуважаемый Гасан бек!

Посылаю пр. сем 1р. и 8 марок всего на сумму около 1р. 50 к. для подписки «Акинчи» на пол года. Я бы желал подписаться на год, но в Вашем объявлении не говорится это, разве Вы установили только полугодичную подписку? Но нельзя разве сразу?

По моему вычислению, «Акинчи» мы получим 2-го августа.

Адрес мой старый, т.е. в Петербурге ... по Малой Спасской улице, дача Каменногорской. № 34/36, фл.3 против театра.

Скоро адрес переменится, поэтому пишите, сколько за перемену адреса полагается.

Также сообщите, сколько набралось подписчиков и из шушинцев кто?

Я, по всей вероятности, поступлю в Петровскую Академию, теперь готовлюсь держать туда экзамены на II курс.

Бумага о медали в сущности ... иной раз ... помогает, потому, что формалисты (директора учебных заведений) много обращают на это внимание.

Гасан бек, Вы похлопочите, пожалуйста, чтобы дали нам бумаги, ведь в аттестате право ничего не говорится, пусть спросят Эделя, ведь он писал аттестат.

Можно ли прислать статью по содержанию с. хозяйственное в «Акинчи»?

Пожалуйста, Гасан бек, выпроводите Омара оттуда, пусть приедет опять в Академию, куда и я поступаю и будем жить все трое вместе (с Наджафом). Пишите что он делает ... Что нового в Баку? Сообщите, пожалуйста, как проходит железная дорога, через Иран, или нет?

Вас. Уваж. Аск. Адыгез.

Деньги и марку вложил прямо в письмо, потому что далеко было ходить в почтамт, извините, пожалуйста.

Ваш Аскер Адыгезалов

Присылаем марок 8, из них 6 по 8 коп. а 2 по 1 к., всего на 50 коп. с рублем = 1р. 50 к.

Аскер

S. v. 28

18 июня 1877 г.

Многоуважаемый Гасан бек!

Очень жалею, что не получили мою «Азбуку» и «Арифметику», посланные мной 1-го апреля. Должны полагать, «что с возу упало – то пропало». После этого не дожидаетесь исправностей от почты. Как бы не было, в этом письме прилагаю сущность «Азбуки». Надеюсь, она небесполезна.

Относительно приключения с Вами, о котором сообщали, воздержусь от излишних чувств, ибо вам хорошо известно, что всякий направленный против Вас удар, отражается и на нас.

Что же касается до шрифтов, то подробно напишу через неделю, но заранее замечу, что одним Вам ни в каком случае ни по силам все эти расходы. Я со своей стороны принимаю на себя долю соучастника в этом деле. Надеюсь, Уцмиев, от которого недавно получил письмо, тоже не откажется. Таким образом, благоразумительно было бы составить маленькое Общество и осуществить, наконец, давно желанные мечты. Однако раньше этого со-

общите относительно новых букв, так, чтобы можно было бы заказать несколько новых.

Жду ответа.

Аскер Адыгезалов

S. v. 29

Многоуважаемый Гасан бек!

С приезда я был сильно болен и только теперь поправляюсь. «Акинчи» продолжайте посылать в Москву, так как скоро вернусь, но на прилагаемые 3 р. пришлите в Елисаветполь на имя Искандера «Акинчи», только если можно с конца июня или начала июля, ибо тот 1 я не читал. Обращения мои будут исполнены? Сообщите, удалось ли, или удастся основать школу и член ли я чтобы выслать следующее. Не получили ли «Арифметику» и «Азбуку» на татарском языке? Собираюсь теперь писать «Географию» и «Историю». У меня есть огромная книга под заглавием с картами, я хочу извлечь оттуда.

Вы верно знаете мошенническую жалобу Али Акпера Шемахинского на Юсуфа о 600 рублях, будто-бы присвоенных у него Юсуфом. Поговорите пожалуйста с ним и уймите его. Сообщите ему, что 600 р. для нас ничего не значит, но такого рода обвинения Юсуфа крайне досадно и оскорбительно для нас. Я знаю, что Юсуф ему должен кое-что, пусть он честно сообщит, сколько он должен и я вышлю ему. Пожалуйста, прекратите это глупое дело.

Остаюсь в надежде на получение подробного письма в Елисаветполе.

Уважающий Вас /подпись/.

P.S. Только что получил от Наджафа письмо, что вы не довольны мной. Действительно лицо мое черно пред

Вами? Я давно не писал ничего, но причиной было болезнь.

Сообщите что-нибудь.

(Подпись)

S. v. 30

Милостивый государь Гасан бек!

Получив Ваше письмо от 5-го апреля, я роздал присланные Вами объявления и Шейхуль-Исламу и Муфтию, каждому по 25-ти экземпляров и просил их содействия к исполнению Вашего желания, выраженном в письме Вашем ко мне. О последствии они сами уведомят Вас; что же касается до объявлений, собственно для меня присланных, то 10 из них по моей просьбе принял Персидский консул и Вы получите деньги от 10 подписчиков; остальные же 15 объявлений пока находятся у меня и я имею в виду при всякой встрече с каким-нибудь гражданином, знакомым, просить его подписаться на Вашу газету. От шрифта Вашей газеты я в восхищении, но не доволен Вашим татарским редактором, не знающим правописания азербейджанского татарского наречия и допустившим в маленьком объявлении множество непростительных ошибок. Надобно непременно заменить его человеком, сведущим в арабской грамматике, владеющим персидским языком и знакомым с правописанием турецкого наречия.

Одно из достоинств Вашей газеты должно быть и красота слога, изящность и ясность изложения сведений и правильность орфографии, потому что газета Ваша между прочими своими целями должна стремиться и к очищению татарской письменности от неправописностей и служить образцом для пишущих в татарском наречии.

Относительно орфографии, пусть будущий Ваш ре-

дактор придерживается правописания моих татарских комедий, особенно он должен знать, что в татарском наречии существует буква под названием «нуни-сегир». На досаду всех вообще жителей Шемахинского уезда, которые вовсе не знают о существовании этой буквы и на место ее употребляют обыкновенную букву «нунь». Я отметил все ошибки в одном из объявлений красным карандашом и посылаю его к Вам для видимости.

Я не прочь быть сотрудником Вашей газеты, пришлите мне программу.

С истинным почтением остаюсь покорнейшим слугою

Мирза Фет Али Ахундов

21 апреля 1875 г. Тифлис

S. v. 31

Любезный и дорогой Гасан бек!

Ваш «Акинчи», как видно, совсем пропал. Губернатора просить о вторичном ходатайстве о разрешении издавать газету под его цензурою и по многосложным и многочисленным его прямым занятиям, для исполнения которых он терпит недостаток, я просить не могу и нахожу даже невозможным. Для этого удержите из 300 руб. мои и Ахмет аги членский взнос, а остальные затем деньги мне вышлите сюда. В случае неожиданного уже разрешения к изданию газеты я опять вышлю Вам эти деньги.

При желании Вам доброго здоровья и всякого благополучия, остаюсь Вашим покорным слугою

Абдулла ага Бакыханов

1873 г. Октя. 24 дня
гор. Куба

S. v. 32

Любезный и дорогой Гасан бек!

Письмо Ваше я получил в Тифлисе, объявления на издание газеты получены были в Кубе, так что я лишен был возможности писать из Тифлиса.

По приезде в Кубу я знал, что Ахмед ага уже роздал, а несколько экземпляров осталось у него. Здесь же я узнал, что для роздачи Вы обращались к властям и через них собирали подписчиков. На что я скажу, что лучше было бы не беспокоить властвующих, а путем внушения о необходимости газеты искать подписчиков, — к этому могло содействовать пока духовенство в среде не грамотного населения; духовенство, читая Ваши газеты без принуждения предавало бы мысли, изложенные в газете, и народ, вникнув в пользу, сам бы без настояния принял бы Вашу газету и [она] постепенно распространилась бы на твердых основаниях; я во всяком случае постараюсь помочь Вашему предприятию.

Давай Бог, чтобы распространилась бы грамотность в мусульманском населении и тогда, газета Ваша будет иметь верных подписчиков; тогда, можно сказать, газета Ваша принесет пользу народонаселению.

От души желаю Вам сего лучшего в начале предприятия; хотя на первых порах, быть может, будут некоторые неудачи, лучше не унывать, а твердо продолжать полезное дело, как это Вы постоянно делали.

Ваш покорнейший слуга А.Бакиханов

P.S. Вышлите два экземпляра, один на мое имя, другой на имя Ахмед аги.

19-го июля 1875 г.

Куба

P.S. Состоящий при Его Высочестве Адыютант-Майор

Махсуд Алиханов может принять звание члена Филантропического общества. Алиханов теперь в Баку, повидайтесь с ним и попросите от меня, чтобы он сделался членом нашего Общества; я ему тоже напишу письмо.

А.

S. v. 36

Известного числа сего месяца послана новая комедия «Gəmi lövbərsiz olmaz» ... заказным пакетом, вероятно, что Вы уже получили. Мою статью как ловко переделана. Только удивительно то, что никаких новых корреспонденций не бывает и все проходит без критики, просто, необходимо это возбудить. Аскер хочет со мною начать диспут под чужим именем.

Теперь поздно, ночь, простите, Гасан-бек, ничего больше писать не могу. Целую Пери Гури и нижайше кланяюсь Вашей супруге.

Наджаф

Пришли мне Вашу карточку с детьми.

S. v. 36

Многоуважаемый Гасан бек!

Мы тут живем положительно как монахи: никакой жизни, никакого движения; морозы да морозы, вдобавок еще больно Аскер жалуется на ревматизм и я сам страдаю.

В этой проклятой стране нашему брату очень плохо, кормят отвратительно, конурки сырые.

Что то стали нам писать из Кавказа пореже, да и уважаемая «Акинчи» 2-х недельным сроком появления и от-

ношения наших к ней все довершают. Одно только утешение: скоро окончательно отделаемся от этого проклятого края; будем на родном крае ... !

Пришлите, пожалуйста, Гасан-бек, если есть, Вашу карточку и детей.

Ваш Наджаф

S. v. 36

28 августа

Многоуважаемый Гасан-бек!

Известите о неуспехе «Акинчи» по какой бы то ни было причине меня печалит.

Могу я только ждать утешение и то от Вас.

Первые два номера получил.

«Акинчи» моя учительница родного языка. Ничего оригинального для перевода не нахожу. Пишу свое. Продолжение будет. Пришлите мне программу о чем писать. Целую Перу и Нисе. Кланяюсь супруге Вашей.

Найду здесь подписчиков, хотя это трудно будет.

Весь Ваш Наджаф!

Гасан-бек! Если можно будет скоро печатать, продолжение приготовлю. После этого ... «Кормление и надзор на скотом П.Академии». Если подобные произведения уместны, могут заинтересовать, напишите, иначе напрасно, нечего тратить силу. Место пребывания Ахучу-Шуша. Хочу в продолжении затрагивать ханум-беков; их скотов нужно наказывать. Мне нужно только хорошенько изучить язык и несколько пожить в среде их. Сегодня получил №3. Нужно быть осторожными с капусто-головыми. Посту-

пающих очень много. Аскер тоже хочет сюда, но что-то не верится. Унанов и Калантаров в ТЕХ-и Училище выдержали.

Н.Везир-заде

S. v. 36

12 января 1876 года
г. Куба

Высокоуважаемый Гасан-бек!

Касым мой заболел, прошу защищать за несвоевременную его явку.

Посылаю при сем статью и прошу, если по прочтении удостоите, то дать место в газете «Акинчи» без обозначения моего имени. Словом, как вы найдете лучшим.

Еще прилагаю при сем три р. на присылку по прежнему адресу на мое имя газеты «Акинчи» на 1293 год.

Ваш покорный слуга

Аббас Ахвердиев

Постараюсь побольше прислать желающих выписать «Акинчи».

P.S. Пишу в торопях.

S. v. 38

Многоуважаемый Гасан-бек!

Мне давно хотелось писать Вам, чтобы столкнуться по многим вопросам, расспросить Ваше мнение по некоторым пунктам и передать Вам кое-что. Москвичи, с которыми я виделся на Рождество в Питере и теперь

здесь, в Москве, рассказали мне некоторые обстоятельства, что удержало меня писать Вам.

Ныне уже пользуюсь случаем, чтобы спросить лично Вас, возможно ли писать к Вам по почте. Будьте столь любезны, пришлите ответ, если возможно, на мое имя в Нахичевань Эрив.губ., куда я отправляюсь.

Письмо передаст Вам Ваш ученик и мой товарищ, Алекс. Аварум.Верми ...

Москва, 23 мая 78 г. Абульфет шах ...

S.v. 41

22 января 1878 года
Москва

Многоуважаемый Гасан-бек!

Ваше письмо с карточкою таталочки Пери из Ново-Алек. я получил; примите душевную мою благодарность за такую внимательность.

На днях я получил от Ханларова письмо, где он пишет, что Вас раздражают поступки некоторых наших (виноват, не наших), оканчивающих высшее учебное заведение. Дело в том, что эти низкие и подлые создания с самого малолетства уже продали свою душу ...

Число таких негодяев не велико, Гасан бек, нечего горевать. Будем питать к ним жгучее презрение и в удобном случае, под ударами кулаков положить этому злу конец ...

Дальше, причина неофициальности кассы состоит в том, что студенты не могут иметь официальной кассы, поэтому до сентября она может существовать неофициально, а потом в сентябре приедут туда Наджаф и Аскер

и тогда сделаете ее официальною.

По мнению Аскера и Наджафа, оказываются порядочными людьми Алияр Гашимбеков и Касум Гейдаров, несмотря на то, что первый воспитывается в военном, т.е. Михайльско-Артиллер. училище, а второй готовится поступить в какое-то военное училище. Этот случай нам вполне доказывает, что нужно сделать подбор в среднем учебном заведении, а дальнейшее улучшение пойдет само по себе, в каком-бы заведении он не находился и след. обратив внимание на почву, положить корень в среднем учебном заведении.

Allah Cahandarovların toxmun yer üzündən göt[ür]-sün!..

Этим и заканчиваю письмо.

Готовый к Вашим слугам

Мамед Таги АЛИЗАДЕ

Пожалуйста, Гасан-бек, Садычка не оставляйте без внимания, от него много можно ожидать ...

S.v. 44

22 марта 1879 г.
Москва

Многоуважаемый Гасан бек!

Ваше письмо я получил. За новости постараюсь отплатить теми же: вероятно, Вам пришлось читать в газетах об убийстве одного шпиона в гостинице в Москве. На другой день ночью в 2 часа был произведен обыск по поводу этого убийства у студентов Академии. По приказа-

нию Дрентеля можно было произвести обыск только у Лазарева, Малышева, Пругавина, как потом оказалось после; но здешнее 3-е отделение произвело обыск и в квартирах соседних с квартирами этих господ, т.е. в 11-и квартирах; моя квартира дальше от квартир этих господ; да и без того благонадежная квартира. Арестовали 7 студентов, из которых потом выпустили двоих; у Лазарева взяли подписку не отлучится из Москвы без ведома 3-го отделения. У него захватили 3 карточки Мышкина, который выслан прошлым году, кое-какие записки, письма. У других – тоже некоторые книги и письма.

В этот день Лазарев ходил как сумашедший, всякому встречному поперечному описывал, как распорядились у него жандармы, каким образом шарили его вещи, не стыдясь его отца, то жаловался на государственную организацию России, то на Дрентеля, которого скоро он заставит телеграммой попросить извинения у Карского героя. которого он, Лазарева сын считает лучшим своим другом и которому “нанесено оскорбление в лице сына”, то старался образовать свидетелей, что он Лазарев вовсе не специалист и даже не сочувствует им. Словом, делал себя предметом всеобщего смеха и презрения. Во время обыска выдал и студентскую кассу, кассиром которой он находился. С того времени ходит *comme il-faut*: в лакированных перчатках, длинным черном сюртуке, крахмальной рубашке, тогда как прежде ходил как нищие и такую свою скупость, доходящую до болезненного состояния, мотивировал тем, что живет и привыкает жить по “демократически” и таким образом старался приобрести популярность между известными людьми.

При первом допросе на его вопрос “в чем я подозреваюсь”, отвечал: “В участии убийства шпиона, в образовании “исполнительного комитета” (новый термин, которым величаются социальные кружки), словом, в неблагонадеж-

ности. Представьте себе как звучат эти слова в ушах Лазарева, который каждую минуту дрожал и трусил за карьеру отца.

Несколько дней еще до этого Лазарев в читальне встречает меня и по-татарски шепчет: Сегодня в 7 часов заходите к нам и приведите Вачнадзе, у нас будет беседа про Кавказ.

Надобно заметить, что по временам он устраивает у себя то вечера, то рефераты, где кроме шума и крика ничего не слышите; конечно, всякими его такими поступками руководствует одно тщеславие и больше ничего; из этого Вы можете заключить, что на этих вечерах и рефератах участвуют одни только пустые люди, так как цель его стремлений порядочным людям уже стала ясна. Но во мне Лазарев не без основания заметил человека, который всегда изобличает противоположность его славе и действий, открывает перед студентами его необузданное стремление к приобретению славы и популярности; поэтому долгое время всеми силами старался подкупить меня; то заходит ко мне в то время, когда (к счастью) меня дома нет и при встрече об этом заявляет мне, то приглашает меня на вечер (не думайте, что вечер устраивается на его счет, а делается складчина) и рефераты; но я злодей, так как остался неподкупным, всегда отказывался, мотивируя свой отказ тем, что свободного времени не имею. При встрече с моими друзьями спрашивает: зачем Алиев никуда не выходит, живет изолированно. наконец, чем он так занят?

Нет, Алиев у нас бывает, отвечают ему.

Так зачем ко мне не заходит?

Не знаем, отвечают, вероятно не удостоивает.

Тогда Лазарев начинает есть свои губы.

Дальше Вачнадзе из грузинских князей, наш студент пользуется уважением и любовью московских грузинских студентов и самый преданный и лучший мой друг. Этот

типичный грузин хлоднокровно на армян смотреть не в состоянии; положим таковы все интеллигентные грузины, находящиеся в Петербурге, Москве, Одессе и Кафказе и которые имеют довольно хорошо организованные кружки, главную задачей которых – это самозащита от подлых эксплуататоров-армян, которые, как рассказывают, действительно привели Грузию и таковое состояние, в котором для избавления остается только одно – вымереть.

Но я удалился от главной мысли, перейдем опять туда: впрочем имейте в виду, что в Академии проклятых армяшек – 10, грузин – этот Вачнадзе только, магометанин почти я; я говорю “почти”, потому что есть еще двое горцев, которые, по моему, никуда не годятся; а всех кавказцев – 24. Но так как армяшки знали, что Вачнадзе пойдет в их собрание только по моим словам, то потому и Лазарев просил меня, чтобы я привел с собою и его.

Итак, в 7 часов являемся я и Вачнадзе, застаем у Лазарева еще 10 кавказцев – армяшек большей частью, а ожидают 24 кавказцев. 8 часов уже, больше не приходят, нужно было начать “беседу” в 7 часов; возникает спор, шум, гам: начать или отложить беседу? Лазарев всеми выражениями, вызубренными из Писарева, которого в прошлом году читал целый год, перечитывал и опять повторял, чтобы вызвать хорошенько все выражения, доказывает, что необходимо начать. Не хочет посрамить себя при нас и знает, что мы больше не придем слушать такие бессмысленные беседы, потому и настаивает, чтобы непременно начали. Наконец, четверть девятого является спасение для Лазарева и старшего Калантарова, который тоже, впрочем, гораздо больше презираем студентами за свои подлые поступки и низкопоклонство перед начальством, и который тоже старается начать ради того, что, как потом разъяснилось, поразить присутствующих своими глупыми речами. Начинается, наконец, пресловутая беседа речью.

составленной Лазаревым и Калантаровым, где главным образом, говорится что нам, кавказцам следует подготовить себя не к тому, чтобы развивать и поддерживать антогонизм между различными нациями Кавказа, а напротив, к устранению его активными и пассивными мерами, что нам необходимо приобрести те средства, которые могут помочь такой подготовке, т.е. имели так называемую кавказскую библиотеку, где находились бы все сочинения, касающиеся Кавказа и т.д. и т.д. (Восхитительная нотация!!!...)

Во все времена нам расточается армянская лесть: мои слова вознаграждаются их лестными отзывами, нападками на Арцруни, за его полемику с “Обзором” про мусульман (эту полемику я прочел в “Обзоре” с начала до конца), то сыпается хвала татарскому и грузинскому народам и т.д.

Что было, Гасан-бек, крѣзное – это то, что на мой какой-то вопрос Калантаров пустил в ход умную бесконечную речь, речь, в которой ни связи, ни логики, наконец, никакого смысла, а только полна красивыми словцами. В начале он старался придать себе ораторский вид, а потом вошел в роль, пришел в экстаз, у него двигаются и руки, и ноги, и голова (что значит закон разделения труда!!!)

Наконец, я вижу, нет, наш оратор не намерен еще так скоро избавить нас. Господин Калантаров, все-таки мой вопрос остается безответным, говорю я. Оратор опомнился; замолчал, и слава Богу! На мой вопрос отвечал Лазарев. Относительно речи оратора я подумал так: что было речь приготовлена им заранее, чтобы произнести ее при открытии английского парламента; но так как начало заседания было буйно и шумно и речь при таких условиях потеряла бы свой эффект, то оратор поневоле должен был терпеть до благоприятного случая. Но когда я предложил вопрос, то наш друг счел это за благоприятный случай и давай

пускать машинку в ход, при этом стараясь сделать с речи ответ на мой вопрос, но так как к такому приспособлению оратор не был заблаговременно подготовлен, с одной стороны, удивление и изумление присутствующих таким неожиданным явлением имели последствием то, что знаменитый оратор совсем потерял голову, движение членов не помогло: и так он потерпел сильную неудачу.

Это моя догадка потом нашла себе подтверждение и в лице еще некоторых других студентов. А с того времени, как у Лазарева произведен обыск, эта затея его вместе с другими переданы в архив молчания на сохранение, вероятно, навсегда: такова всегда развязка комедии, героями которых руководит одно тщеславие, одно глупое честолюбие!!!...

Выписываете подкупленную газету “Ziya” или нет? Я записался на 6 месяцев. Отсутствие “Əkinçi” если никому, то по крайней мере мне сильно дает себя чувствовать. Отлично придуманный термин для газеты – “орган” очень удачная находка; действительно для человека, сознающего цель своего назначения, газета есть такой же орган, как орган пищеварения; как без органа пищеварения жить долго невозможно, так и без органа “мыслепровода” жить не долго!!! Некоторое время тому назад послал я Сеид-эфенди 2 статьи одна за другой и первая составляет продолжение второй. В этих статьях я задался целью познакомиться наших несчастных арабской цивилизацией, выдающимися личностями этой цивилизации, касаясь ученых арабских философов, намерен был дать общее и популярное понятие о некоторых науках; потом рассматривая причины этой цивилизации и причины падения ее, перейти к изложению нынешнего плачевного положения и в заключение предложить те средства, посредством которых можно избавиться от этой гибели. Но Гургур эфенди не напечатал их: первая статья должна была выйти в 7-ом

номере, но её там не было. По всей вероятности, Эфенди не хочет напечатать; или в них видит что-нибудь антиправительственное и к тому он побужден теми, которым продавался. Впрочем, читайте приступ, тогда убедитесь, что там нет ничего ни антиправительственного, ни против какой бы то ни было национальной:

Zəmanə gəlib o zəmanə olub ki, Urup millətləri təhdidat və zəmmiyyət təməmilə biz milliyəti-islamı müxatib edib deyirlər ki, ay milliyəti-islam, çox vaxtlardır ki, xabi-qəflətə məşğul olub, vaxtında yaranızı sağaltmaq qəstinə düşməyibsiz. Amma bu halda yaranız böyüyüb, artıq ət gətirib, iyiyib, üfunət və kəsafət ilə dünyanın havasını xarab və insaniyyətdən ötrü müzir edir. Ona görə sizi vaxt ikən xəbərdar edirik ki, bu xabi-qəflətdən ayılıb, yaranızı sağaltmaq fikrinə düşün və illa biz əhli-Urupa vacib gəlir ki, zərən, ya xoşən sizi əylədir, inani-itaətinizi əlimizə alıb, yaranızı sağaltmağına səy edək, mənim müsəlman qardaşlarım! Bu kişilərin məzkur olan sözlərinin dürüst olmağı mənə əzhər min eşşəms¹ olubdur. Pəs bu surətdə mənə vacib olur ki, məzbur qölmün həqiqət olmağını sizə də sübut edib insaniyyət vacibatını qeyratimillətin xahişini, «fəliyəbəlligüş-şahidu min kumlul ğaibə»², «və mitəkün minküm ümmətən yəddəun iləl xeyr və yəmrun bilməruf və yənhun ən-il-münkər və uləikə hümül-mufəlihun»³ ayeyi-kərimələrinin məzmüninə əməl edim.

Müstəmə! Mənim kəlamım budur ki, bu qövlün dürüst olmağını sübut etməkdən öteri dəlili-əqlhəzir və ya bürhaniqatə o olur ki, bu halda mövcud olan islam

1. Видение, яснее сосенца.

2. Статья Корана: Присутствующие из вас должны приглашать отсутствующих, м.е. знающие должны учить незнющих.

3. Статья Корана: Некоторые из вас должны пригласить и привлечь к хорошему, полезным делам и препятствовать совершить вредные поступки и такие из вас истинно достойные люди.

dünyasının nəqşini sənin gözün qabağında açam, ma özün görəsən ki, biz milləti-islam nə qədər varamda, gözəndən düşmüş və kəmvəzn olmuşuq. Lakin, müstəme! Mollayi-Rumi əleyhürrehmə⁴ mənə deyir:

Bəd be mütləq nist başəd dər cahən,

Bəd-beh nesbət başəd ənra həm bedan.⁵

Dürüst söz de, müstəme! Mənə lazımdır ki, əvvəl bir miqyas vahidi⁶ sənə verim ki, o miqyasə nisbət xarü zəlil olmağımızın qədrini biləsən. Bir böylə vahidi-qiyasidən öteri mənim fikrim odur ki, öz millətimizin tarixinə, yəni keçən günlərinə qayıdaq. Bunun yaxşılığı odur ki, əvvəla, öz tariximizə az-çox bələdiyyət yetirmişik və əlavə bərin şirin olan günlərimizi xəyalat aləminə getirmək ilə müləzzəz olaq. Bəli, müstəme! Keçən ərzdən gün də gün idi, bu gün də bir gündür. Bəli təfəvütü var ərzdən səməyə qədər. Pəs müstəme! Böylə olan surətdə əvvəl sənə göstərim milləti-islamın xoşbəxt olan günlərini. O günləri ki, ziyalı olan dıçağı ələmi münəvvər edərdi. Və böylə xoşbəxtliyə düşər olmağın səbəblərini bəyan edəndən sonra indi bu halda və rütbeyi-hələkətə düşməgimizin səbəblərini söhbət edib, sonra yuxarıda vədə verdigim bu zamanda vəhşətəngiz və qəmafzun olan islam dünyasının təsvirini sənin qabağında açib nəticəyi-kəlamımda o dəvalərin barəsində danışacağam ki, onların istemalinə şüru edən təifələr bu qərg olduqumuz və rütbeyi-hələkətdən nicat tapar.

Затем в кратце обозреваю все те пространства, какие были завоеваны арабами со времен Магомеда до Абасидов, на короткое время останавливаюсь на выдающихся

⁴. Один из важных поэтов-философов эпохи арабской цивилизации.

⁵. Абсолютно плохого нет на свете, Всякое плохое бывает относительно.

⁶. Единица меры.

полководцах и халифах. Дальше во второй статье рассматриваю экономический быт, семейную жизнь арабов, приводя в некоторых местах параллель между тогдашними европейскими государствами и арабскими халифатами.

Как вы видите, программа обширная для меня в настоящее время; важность выполнения ее вполне я сознавал; имел в виду таких критиков-подлецов, как Арцеруни и др., следовательно был вооружен против нападения со стороны их.

Обладал массами фактов, на скопление которых не жалел труда, не щадил времени и истратил долгое терпение.

Что в конце концов было результатом?! Продажный Эфенди предпочитал свой жалкий интерес, интересу нации – той нации, из среды которой он сам вышел!!!... Не имея ты, бедная нация, претензий на счастье, пока твоими деятелями будут являться подобные негодяи!!!...

Еще до этого времени, именно в декабре посылал я одну статью в Тегеран, редактору газеты сопровождая ее письмом, где старался убедить редактора, что все мои статьи будут такого содержания, что не только ему не приносят вреда, а напротив, будут для него очень полезными, как для человека подчиненного. Письмо далее просило его послать мне один экземпляр своей газеты и что следуемая плата сейчас будет выслана мною; оно было послано заказным. Спустя несколько дней проездом из Парижа в Тегеран прибыл в Москву главный комиссар Персии на Парижской выставке Мирза Джавад-хан. Я был у него (продолжительная и довольно интересная беседа с ним написана мною и сохраняется у меня), просил его содействовать всему вышесказанному в Тегеране, на что он неоднократно повторением обещался; взял мой адрес, чтобы по прибытии в Тегеран написать мне сейчас обо всем; отдал мне свой адрес, чтобы в случае надобности

обратился к нему и что он "головой и душою исполнит немедленно мои приказания" и т.д. Но негодяй до сих пор ничего не ответил, до того ли ему?!...

Все таки факты, драгоценный Гасан-бек, разбивают в пух и прах все лучшие надежды человека на хорошее будущее, причиняют физическую и нравственную боль, расстраивают нервную систему.

Отсюда и хандра, та скучная и невыносимая, которая так часто нападает на меня; отсюда та раздражительность которая владеет мною при ничтожных неудачах, отсюда то недовольство лучшими друзьями, знакомыми, наконец, всем и всяким, которые вызывают во мне при замечании бесконечно незначительной несправедливости с их стороны. К всему дабавте еще некоторые дотошные неурядицы, тогда получите того противника, с которым я тепер веду нравственную, отсюда и физическую борьбу; борьба в которой впечатлительная натура едва ли может долго противостоять. Вы тепер, может быть, думаете что я малодушный, что из меня ничего не выйдет и т.д. Но я говорю, что если отчасти и действительно заслуживает упрека моя впечатлительная натура, за которую я не ответчик, то отчасти это есть весьма естественное явление, которое может случиться и с натурою не впечатлительною, с человеком, у которого нет горячего чувства, но есть холодный рассудок, следовательно, нечего так строго осуждать меня!!!

От Везирова до сир пор ни одного письма я не получил, Бог с ним! От Садыха я уже получил письмо, где он мне сообщает неприятные известия: наконец, проклятый Мехти оставил гимназию и что Ибрагимов тоже бросил образование.

Напишите, чем кончился выбор директора Банка и Ильин представил Вам место или нет? Настольную книгу потом я выпишу у Вас, все равно она мне нужна будет, ее нет у меня. 3 руб. Ваши у меня, ожидаю хорошей книги по

технологии сельского хозяйства, которая, как говорят, скоро поступит в продажу.

Затем мое нижайшее почтение Ганифе-ханум, они тоже вспомнили обо мне в то время, когда я нужен был для отыскания Кайтуко, а потом не надо.

Всегда Ваш Алиев

О казенной после, тепер устал, и нужно еще в городе быть.

S. v. 45

5 ноября 1877 г.
Ново-Александрия

Многоуважаемый Гасан бек!

Спешу объявить вас о причинах и о результатах своего неудачного путешествия в Петровскую Академию: анализирую свое положение с различных точек зрения. В этом Институте и после окончания его нашел себя поставленным в следующих невыгодных и неотрадных условиях:

1) Неимение прав по окончании Института, хотя само по себе ничего не составляет, но лично для меня оно имеет громадное значение: отец мой — человек состоятельный, но как же я могу рассчитывать на отцовское состояние, когда я убежден положительно, что отец будет меня считать гяуром и не только меня не будет допускать к себе, но даже душевно будет желать мне немедленной смерти, чтобы не посрамить его между мусульманским народом; но что же сельский хозяин может сделать или

для себя, или для своего народа, когда он не имеет ни капитала, ни права для поступления в какую-либо службу.

2) Неимение минуты свободного времени для того, чтобы оправдать надежды, которые на меня возложила наша родина и наш отсталый народ, именно: перевести различные книги научного содержания и подготовить себя, т.е. составить хоть общий план для реагирования тем вредным элементам, которые господствуют в нашей родине и между нашим народом: духовенству и т.д...

3) Из этого вытекает другое немаловажное для меня неудобство в этом Институте: отсутствие всякого сотрудника или сочувствующего человека, с которым я мог бы поделить свое мнение и которой оказал бы мне помощь в моих предприятиях.

4) Далее, многоуважаемый Гасан бек, подобное напряженное, день и ночь до 12, иногда даже больше часов, занятие (надобно заметить, что занятие это состоит в переписке лекции, так не существуют ни литографированных записок, ни учебников, след. занятие – весьма глупое) сказывает и скажет весьма вредное влияние на мое здоровье.

5) Потом же притеснение и те дисциплины, которые здесь существуют, сделают меня хорошим солдатом, а не сельским хозяином и не полезным членом нашего общества. Относительно подробностей дисциплины и притеснения этого Института не буду распространяться, потому что нет времени, во-первых, и во-вторых, считаю лишним.

6) Собственно Ваш совет и т.д. и т.д... Словом, все эти обстоятельства побудили меня немедленно ехать в Петровскую Академию, имея в виду то, что в этом году, оставаясь в Академии вольнослушателем, приготовлю предметы, пройденные в 1-м курсе Академии и предметы, пройденные в 7-м классе Бак.Р.училища, а потом в сентябре выдержу экзамен на 2-й курс Академии. С этой целью 24-

го октября, взяв отпуск на 10 дней из Института, поехал в Москву (прямо в Академию), где я, изолированный, подробно знал нынешнее состояние нашей родины. Но там оказалось, что не только этот мой план, но все другие планы, которые составили наши студенты, не могут быть исполнены, пока я не имею аттестата и дополнительного класса, но в настоящее время я не могу возвратиться в Баку, ибо те домашние обстоятельства, которые заставили меня покинуть училище и теперь существуют.

Как Вы видите, Гасан бек, мне остается единственное средство для исхода из этого положения: в апреле приехать в Баку и держать экзамен вместе с учениками 7-го класса и потом поступить в петербургскую Академию. Поэтому прошу вас по получении моего письма немедленно телеграфировать на мой счет (деньги скоро вышлю) о вашем мнении: могу ли на это рассчитывать и насколько это будет для меня удачным и пр. Я говорю, телеграфируйте собственно потому, что в 1-х числах декабря у нас начинаются Рождественские праздники, след, если возможно, то приступлю к приготовлению предметов 7-го класса.

А в России поступить в Реальное училище не могу, потому что, во-первых, по языкам много требуют, в во-вторых, отец не согласится...

Затем остаюсь в ожидании ответа.

С.и. 46

М.Т.Алиев

Многоуважаемый Гасан бек!

Получив Вашу Телеграмму и узнав о том, что по Волге еще существует пароходство, 25 ноября выехал из Ново-Александр., чтобы приехать в Баку. Но к несчастью,

или, может быть, к счастью моему (?) в Царицыне оказалось, что 2 дня до моего пребывания в Царицын пароходство по Волге прекратилось; по Военно-Грузинской дороге не приехал, во-первых, потому что не располагал я столькими деньгами, и во-вторых, Военно-Грузинская дорога, вследствие суровой зимы, находится в самом плохом состоянии. Поэтому из Царицына возвратился в Москву, где хотел поступить в Реал. училище. Но директор училища не принял меня на том основании, что я много пропустил, а сказал, что по правилам училища вы можете подготовиться и держать экзамен вместе с учениками, как ученик 7-го класса, т.е. сдавать только предметов, из которых держат ученики 7-го класса. Поэтому решил я остаться в Москве, приготовить предметы, пройденные в 7-м классе Бакин.Реальн.училища и в апреле приехать в Баку, чтобы держат экзамен, так как при Московском Реальн. училище экзамены весьма трудны, в особенности для посторонних. Живу при Петровской Академии в одной квартире с Поповым, который тоже удрал из Ново-Александррии и готовится держать экзамен в Реальн.училище по специальному отделению.

Относительно жизни нечего говорить, как нельзя лучше здесь.

Дальше, Гасан бек, устраиваем кассу для вспомоществования бедным мусульманским студентам. Подробное после узнаете... Вас записывали по 5 руб. ежемесячно. Взносы должны поступить в кассу с декабря. Член не должен давать меньше 50 к. Членов пока до 15; большинство студенты. Предлагайте об этом Гаджи Зейналь-Адину, Нух-беку и другим [которых] вы находите достойными.

Деньги присылайте [в адрес] когонибудь из нас; можете прислать деньги за несколько месяцев сразу, ежемесячно, можно сделать единовременное пожертвование; членами могут быть всякий и обоюго пола. Дальше, Гасан

бек, 2 руб. отданные Вами за телеграмму, я за Вас здесь отдам.

Мое письмо пришлите на имя Наджафа, тот передаст мне.

Ваш М.Т.Алиев

S. v. 46

4 августа 1875 г.
г. Шемаха

Дорогой Гасан бек!

Поздравляю тебя с газетою «Акинчи». Дай Бог, чтобы она разветвлялась на тысячи ветвей.

Она сразу показала свое влияние.

Посылаю деньги от 20-ти подписчиков:

1. Гаджи Али Абас бека Мамедова
2. Махмуд Али Гаджи Мамед оглы
3. Али бека Гаджи Агабек оглы
4. Кули бека Гаджи Агабек оглы
5. Гаджи Гусейна Гаджи Шихали оглы
6. Гаджи Ирзы Атакиши оглы
7. Гаджи Абас Али Гаджи Исмаилова
8. Мирзы Ирзы бека Мустафабекова
9. Мешади Зейнал бека Мустафабекова
10. Ага Мамед Багира Гаджи Магеррам оглы
11. Мешади Али Абас Гаджи Наджаф Кули оглы
12. Ага Рагима Гаджи Исмаил оглы
13. Юсуфа Гаджи Солтан оглы
14. Ага Расул оглы
15. Абдул Гурина Гаджи Мамед Ирза оглы
16. Молла Гаджи Мамед Каш Эфенди оглы
17. Мешади Керим Гаджи Кафур оглы

18. Герай бека Мирзы Ахмед Али оглы
19. Шахбаз бека Ширван Наги
20. Солтан Махмуда Ибрагимбекова.

Надеюсь на будущей неделе еще послать несколько.

Твой С.Ибрагимов

Джевад Хан в Шемахе, я еще не виделся с ним.

Деньги тридцать руб. сер. посланы мною через Фон-Велькэ и надеюсь до сих пор уже получили.

С.Ибрагимов

S. v. 50

Милейший Гасан бек!

Письмо Ваше я получил уже давно, но впечатление, которое оно произвело на меня, еще до сей поры свежо. Свежо оно не в смысле неприятного, но напротив – приятного. Все те интриги и подлости (вроде Армянск. царства. Не знаю каким надо быть олухом, чтобы нести такую чушь), которые были употреблены нашими педагогами, чтобы лишить нас аттестата, служат явными фактами также подлости. Но к большому, вероятно, ихнему сожалению, они потерпели полнейшее фиаско на совете, благодаря только Вам. Не думайте Гасан бек, что я Вам хочу сказать комплимент, но напротив, я Вам передаю факт, очевидцем которого были Вы сами. Наконец, претерпевают они фиаско и в том отношении, что поставили из поведения 4, потому что невзирая нисколько на это, меня по проверочному экзамену, на котором я получил 5 из всех, кроме физики (4), приняли в желаемый Техноло-

гический институт; сюда же послали Акумова ... будущее ние ... Гашимбеков, Т.Мосесов поступили в военное училище, а Редькин и Гейдаров держат туда же экзамен; Мехмандаров, Лазарев и Савич поступают в Петровскую Академию, а Адамов, не доехавший до Москвы, возвратился на свою ватагу.

Гасан бек! Недавно, когда старший Акумов был в Баку, как-то встретился с Навицким. Во время разговора между прочим Навицкий говорит Акумову: «Да! В нынешнем году был плохой выпуск, двое из них, Лазарев и Егнazarов социального направления». Имеет ли понятие этот гнусный человечек мира сего какое-либо мизерное понятие о социальном направлении?

Вот в среде этих низких людей пришлось вращаться нам, да еще им подчиняться. Поневоле, когда рядом с ними видишь человека с честными и верными убеждениями, является к последнему какая-то естественная любовь. Вот такая и любовь явилась у меня к Вам.

Гасан бек! Не думайте, что я несу все это из области фантазии, а напротив, я говорю действительность, которую я проверил в целом ...фактом.

Закончу я письмо словами одного моего знакомого, написавшего недавно мне письмо из Баку (по поводу тоже мерзостей): «Вы этим очень не возмущайтесь, потому что в жизни более пакостей и мерзостей, чем хорошего». Пока, Гасан бек, прощайте. Кланялся давно Вам Лазарев.

Остаюсь А.Егнazarов

1877 г. 22 августа, Петербург. Адрес мой: Бронницкая улица, дом № 2, кв.41.

S. v. 52

23 мая 1876 г.
Сел. Герусы

В редакцию газеты «Акинчи»

Узнав о появлении в нашем крае газеты на нашем родном языке, служащей очками для нашей нации относительно обозрения просвещенного мира, равным образом и проводником к направлению на путь истинного человечества и выведению из грубого положения, я, прилагая при сем два руб., преданный заветам, покорнейше прошу Г.Ред. газеты изволить присылать мне будущие и прошедшие номера ея за настоящей 1876 г., и если денег этих окажется меньше, то предложить мне о высылке не достающихся денег, сколько таковых окажется по расчету.

Адрес мой: исправляющий должность переводчика Зангезурского уездника управления Зейнал бека Еганабекова в сел. Герусы.

С. и. 53

8 сентября 1878 года

13-го июня 1878 года по болезни мамы я против собственного желания должен был уехать в Закаталы; отъезд был до того внезапный, что не успел известить Вас о своем отправлении домой.

По прибытии домой также не в состоянии был уведомить Вас о местопребывании моем по случаю больших хлопот, с чем весьма трудно было справиться мне, человеку вовсе непривычному.

Спустя почти месяц после моего выезда, из Ставрополя от товарища я получил письмо, в котором находилось и Ваше, да еще какая-то запечатанная записка на имя Наджаф-Кули бека Везирова.

28-го августа прибыв в Ставрополь, я долго искал вышеназванную персону, но к сожалению не мог напасть на следы его.

Поэтому снова беспокою Вас с вопросом, не знаете ли Вы о его местопребывании? Если нет, то что сделать с запискою; возвратить Вам или что?

Премного поклоны и доброго желанию Вам от Диагера и Воскресенского.

Кроме того, не будете ли более заниматься издаванием газеты?

Губ.гор.Ставрополь

Покорнейший слуга
Ваш М.Керимагаев

С. и. 55

Многоуважаемый Гасан бек!

Решаюсь беспокоить Вас своею просьбою, сопряженною одним из тех священных долгов, исполнению коего я обязан всеми моими средствами. Долг, о котором идет речь, заключается в воспитании наследника с преобразованием его пастухов в обыкновенные светские люди, желая отдать его в г.Баку Гимназию. Я рассчитываю на великодушную Вашу помощь в достижении мною столь важного и приятного для меня дела. Ваша помощь, которую я выпрашиваю у Вас, должна ограничиться в приюте и в покровительстве над Гюлюшем и сыном близкого и крепкого знакомого моего вместо отца; будьте так добры, не откажите мне в сей моей просьбе, ибо намерение мое

тогда только может осуществиться с желанным успехом, если Вы примите на себя просимый труд, приютить и взять их под свое благородное покровительство. Не прочь сделать на них необходимые затраты, как в том случае, если бы они учились в Гимназии, или получали бы частное воспитание, было бы только желательно. Во сколько можем обойтись в первом случае и во сколько во 2-ом, зная, что Вам нет приятнее, чем помочь своим ближним насколько позволит это возможность. Я рассчитываю на благоприятный и целесообразный ответ на настоящее мое письмо, которого ожидает с нетерпением преданный Вам душою

Ваш покорнейший слуга
А.Гюльмамедбеков.

30 августа 1874 года
гор.Джевал

Относительно поездки его к Вам или кто из Вас приедет раньше, то и здесь можно познакомиться Вам с ним, что по-моему будет и лучше.

S. v. 56

Многоуважаемый Гасан бек и дорогая Ханифа!

Считаю долгом прежде всего сообщить Вам о наших делах. Здесь есть такой-то Алимардан бек Топчибашев (магометанин; конечно); он имеет три доверенности: секретаря в Окружном суде, библиотекаря в Сельскохозяйственном обществе и преподавателя законоведения в Землемерном училище. По отзывом его знакомых и сослу-

живцев, человек очень хороший, умный, наружности довольно привлекательный. На нас по крайней мере произвел приятное впечатление. Еще в мае он видел один раз Пери на свадьбе и как только Пери приехала сюда, он обратился к нашим общим знакомым с просьбой познакомиться его с нами. Раньше у Пери болели глаза и только вчера состоялось знакомство в доме Казакевича. После нашего ухода он еще оставался у Каз. и все время твердил о Пери. Сегодня он уже сделал нам визит. Как видно, и на Пери он произвел хорошее впечатление. Теперь прошу Вашего совета и распоряжения, как мне дальше поступить. Поощрять ли дальнейшие его ухаживания или прекратить. Если Вы согласны будете отдать Пери за Топчибашева, то он конечно сможет бывать у меня как можно чаще, что бы они могли ближе познакомиться. В противном случае лучше все прекратить сначала. Я знаю, что Пери ему нравится и он ей, и не лучше ли будет нам веселым пиром да за свадебку, чем искать ей места. Я слышала, что на празднике он собирается прямо к Вам. Я Вас прошу ответить мне скорым. Пока он только нравится Пери, но ведь она может его полюбить и в случае Вашего отказа, это будет ей тяжело. Я лично не вижу причину к отказу: человек хороший, добрый, скромный, умный и с положением и средствами, нравится Пери, а она ему. Что же больше?

Во всяком случае не мне подавать советы Вам, родным Пери, которые только желают се счастья, как и я, конечно. Предложения он не делал еще, но вероятно, не замедлит сделать.

Н.Жукова

S. v. 57

Дорогой Гасан бек!

В настоящее время я нахожусь в Абастумане с больной матерью, которая несчастная сильно страдает да в том, чтобы выздоровела. Я читала Ваше письмо скорбное к Христиан Христиановичу; конечно, сильно желание у Вас остаться среди родного Вам края и служить ему на пользу, но действительно, что благодаря непомерному усердию обременителей, положение Ваше стало ненормальным.

Алиханов представлен отцом к возвращению ему чинов прежних, до сих пор результаты неизвестны. Бернов тоже.

Насчет Байсунгура папаша хлопочет. Вероятно, результаты благоприятные будут.

Если у вас есть желание ... из Баку, то по выяснению положения во вновь завоеванном крае отец мой, знающий Вас хорошо, если будет там, то с удовольствием предоставит Вам место, при Вашем желании.

Что поделявает Ваш друг Новицкий? Скажите, пожалуйста, жив ли Левицкий и где он находится теперь. Что у вас поделявают в Баку? Я думаю, мечетесь и не знаете, куда деваться от жары.

Вот и мир заключен, будет ли он действительным, является глубокое сомнение, впрочем покажет время

Поклон Вашей супруге, целую деток.

Уважающий Вас, друг ваш М.Лазарев.
Адрес мой: Абастуман, генеральше Лазаревой.

Папаша который недавно был здесь, шлет Вам и Петру Артемьевичу поклон свой.

S. v. 58

Многоуважаемый Гасан бек!

При сем посылаются семнадцать руб. сер., внесенные (12 р.) Агабеком Абаскулихановым и (5 р.) Ахмед беком Кязимбековым. Прошу выслать квитанции. Семь руб., оставшиеся за Ахмед беком, будет выслан впред в непродолжительном времени. Остальные члены, кроме Мир Мамеда, который отказывается от взноса обязательного пожертвования, обязались тоже выплатить, но как Вы изволите видать, весьма туго. Жаловаться в суд я не могу, как я уже писал Вам. Если вам угодно, чтобы деньги скорее были собраны, то избавьте меня от этой обязанности и возложите сбор пожертвований на Мамед Али бека, который постоянно имеет с ним столкновения, а самое главное, некоторое влияние...

Тем более, что это дело будет для него щекотливое как мусульманину, я же со своей стороны всегда буду... пока и до сих пор, чтобы члены содействовали бы к подержанию этого благотворного учреждения.

За сим желая Вам всякого блага

Искренно уважающий Вас Мехти...

P.S. При этом не излишним считаю послать к вам отзыв Мир Ахмеда, на которого я больше надеялся, как на 1-го передового из мусульман, во 2-х, не бедного. Укорите его сами особым письмом, он же отчасти причиной всему.

S. v. 59

24 сентября

Многоуважаемый Гасан бек!

Примите посильную статейку для «Ақенчи», напечатайте, если находите удобным.

Вероятно, не откажитесь разузнать о судьбе бывших Ваших питомцев, вот как они рассеялись по Руси: Пламиновский, Егизаров, Акумов поступили в Технологическое с общими отметками 20, 19 и 18; Данишевский получил 16, но его не приняли. Т. Мосесов и Гашим бек – в военное, Кохов, Куропаткин, Бродецкий и Акопов – в Техническое. Последний был принят после того, как совершенно надоел некоторым профессорам. Туда же хотел поступить и Адамов, но однако он удрал назад, находя, что здесь люди не дожили до того, чтобы понимать его. Алиев, Кистинов и Попов – в Земледел. Академию в Ново-Александрии. Наконец, я, Савич и Лазарев – в Петровскую Академию. Миша и тут не сидит без дела, он уже послал статью в «Тифл. Вестник» про учител. и считается Телеграфным агентом газеты «Волга» с вознаграждением 35 р. в месяц. От Керима не было известий, но вчера Герман прислал его адрес.

Ваш Абдулла Мехмандаров

S. v. 60

25 июля 78 г.

Лагерь на берегу Балых-гея

Добрейший Гасан бек!

10 месяцев как я пера в руки не брал, несмотря на то, что перед отъездом я обещал писать кое-кому. Зачем я молчал? Теперь было бы долго об этом распространяться – так нужно было.

Скажу Вам только одно, что все мои предположения и мечты полетели вверх дном.

Было слишком нудно и на каждом шагу являлись непреодолимые препятствия. Пришлось с крайнею грустью

хотя на время примириться с обстоятельствами и махнуть на все рукой... Права была Ваша супруга! Условия для жизни моей от самого начала сложились гораздо более благоприятнее, чем я ожидал, потом не менее почти все 10 месяцев мне пришлось провести в палатке, кочуя между Баязетом и Эрзерумом и вокруг Арарата. Был и в Маку в Персии, и в Джульфах при проезде Шаха... В делах я был при Деве-бойлу и под Эрзерумом, - мог бы рассказать немало интересного о них, но писать долго.

Получил (не знаю за что) два ордена и еще в декабре представлен к возвращению чинов и орденов, причем Ив. Дав. Лазарев собственноручно написал Турусу на колесах о моих небывалых подвигах и отличиях ... жду на днях, а так ... что судьба пошлет.

Как вы поживаете, как Ваша супруга, дочка? Клянюсь им.

Благодарю и извиняюсь за должок. Премного буду Вам благодарен, если сообщите что-нибудь об участи моего бедного Байсунгура, - ничего не знаю. Я очень виноват перед Аслановым и Гулишамбаровым, что не написал им до сих пор ни одной строчки. Постараюсь исправиться, но пусть они извинят меня – так сложились обстоятельства, а с ними бороться, если и можно, то трудно.

Бедный наш Мехти!!! Я узнал о нем только от Лазарева.

Бывайте здоровы и, если можно, счастливы.

Ваш Магсуд

Адрес: Через Арарат, в Эриванский отряд. В 18-й Драгунский Переяславский полк. М.А.

Еще раз прошу о Байсунгуре.

S. v. 61

Милостивый государь Ага Гасан Меликович!

При сем прилагаю шесть руб. денег, прошу Вас высылать два номера газеты «Экинчи» настоящего года один номер в гор. Кизляр на имя Салман Садыкову, а другой номер на станцию Колничье Зейналу Асанову. Так как третий год уже получаю Вашу газету, Вы понимаете, что у нас мало подписчиков, то это справедливо, наш народ не понимает новых газет, потому, если бы он знал, что газета сонных людей пробуждает, то в то время каждый имел бы охоту; полученные мною за три года номера я ни одного у себя не имею, а раздаю по людям, чтобы они могли что-либо почерпнуть. Я некоторым предлагал со своей стороны выписывать Вашу газету, но никто не обращает внимания на мои слова наши жители города Кизляра. По этому случаю я от себя жертвую один номер для гор. Кизляра.

Затем извините меня, что я Вам пишу.

Остаюсь,

Ваш покорный слуга М.Миразимов

9 февраля 1874 г.

Ст.Колничье

S. v. 65

Дорогой Гасан бек!

Не знаю, имею ли я на это право, чтобы называть так фамильярно, но я человек откровенный и в выражениях стесняться не умею. Чем далее вести с Кавказа раздаются все более и более печальные: после погрома армии Мухтара, как видно, наша администрация и без того уже не стеснявшаяся в средствах к умиротворению повстанцев, еще далее дала себе простору. Аскер приехал и привез

грустную весть об убийстве Мехти его братом Амир-Чобаном за генеральский чин... Не знаю насколько это справедливо, но нужно сказать, что система Макиавели у нас в полной силе и дойти до такой чудовищности, чтобы вооружать брата против брата, это уж из... Впрочем, еще не такие виды приходится выдвигать в жизни.

Ваше последнее письмо Абдулле было чрезвычайно грустное.

Вы вполне были правы, замечая, что лучшие люди погибнут, а останутся одни бараны.

Скончавшаяся газета действительно служила связующим элементом между здешнею молодежью и родиною.

При трудных обстоятельствах придется выступить молодежи на общественную арену: не более, как через год Наджаф должен быть на Кавказе, а также и Аскер.

Не знаю, хотя и не совсем добросовестно навязывать свои предположения о людях близких, ибо всякий волен иметь свое мнение об данной личности, но я все же выскажу кое-какие свои предположения насчет возможности успеха в деятельности Наджафа.

Он человек, увлекающийся, и действительно прекрасен в своих увлечениях (моменты увлечений – это точное).

Не имея определенной программы для своей деятельности, он, благодаря сознательной любви к родине, много думает сделать для нее. Как Вам вероятно известно, из намеченных им целей были: изменение положения женщины на Кавказе и распространение образования между магометанами. Всему этому нельзя не сочувствовать...

Но вот, я опасаясь, между нами будет сказано, что на женитьбу он смотрит как на средство для внесения светлых радужных идей среди женского пола; не сделалась для него целью жизни вследствие его горячей натуры.

Другой зародыш деятеля является в образе Абдуллы.

Но не желая вдаваться в предопределения, я не могу ничего сказать впредь об нем. Но вот меня поразил один из Ваших питомцев, Алиев...

Недавно он приезжал из Новой Александрии, чтобы, если возможно, поступить в нашу Академию, но это ему не удалось, к сожалению.

Эта натура страстная, настойчиво стремящаяся к достижению своего идеала, а главное к выяснению путей, посредством которых возможно осуществление идеи любви к ближнему на Кавказе.

Это одна из тех натур, которая действительно не может равнодушно смотреть на страдания других...

Насколько все эти молодые люди достигнут своих целей, это трудно сказать, но видеть их уже и на этой ступени развития, и то весьма приятно.

Поневоле проникнешь глубоким сочувствием к Вашей деятельности, которой они так многим обязаны. Это я говорю Вам положительно от души.

Но раз из уважения к известной личности я решился ей говорить правду, я не остановлюсь на пол слове.

Как бы то ни было, а школа кладет основание нашему направлению дальнейшему.

Всякое светлое явление в школе отражается светлою точкою в жизни. Приятно, уходя из школы, сказать, да действительно, я ей многим обязан.

При таких условиях, в которых поставлена наша школа, где из воспитанников с пеленок хотят уже приготовить чиновников, появление порядочной личности всегда чувствуется для воспитанников.

Единственно отрадным явлением для нас в гимназии были Ваши к нам отношения, но в этих отношениях иногда пробегала мрачная туча – это Ваше пристрастие к маго-

* Жизнь в Новой Александрии собачья; полная военщина.

метанам.

У Вас было много сочувствующих и не между одними магометанами.

Тогда как раз человек Вам вследствие чего-нибудь сочувствует, Вы можете дать должное направление его силам и мне кажется из таких вышло бы больше толку, чем из различных Гашимбековых, Галаджевых и проч. Или, может быть, Кавказ нуждается лишь в цивилизующем магометанском элементе? Разве если рядом с цивилизующим магометанским элементом развиваться будут гуманные идеи среди армян, русских, через это разве Ваше дело будет страдать? Словом, вот все, что я иногда говорил о Вас своим товарищам, что скажу и Вам в глаза, только из уважения к вам.

В заключение мне остается поблагодарить Вас уже за то, что лишь Вы еще даете возможности оборачиваться назад мне и взглянуть на мое бывшее пребывание в гимназии (2-го ноября).

Я послал статью в «Тифл. Вестн.» об наших педагогах, до сих пор она не напечатана и с другой стороны, от Бебутова нет ответа. Не перехвалили ли его? Послал запрос. Особенно бью на личности Минч, Доче, Советов и главное, Невицкого, этого мелочного торгаша.

Говорят, что Невицкий подает в отставку в ожидании богатой добычи нефти. Туда ему и дорога.

Кланяйтесь Павлу Игнатьевичу. Спросите его, получил ли он мою открытку, которую я ему выслал.

На сей раз ничего я не сказал о нашей студенческой жизни, но вероятно об ней Вам пишут другие.

Если же она интересует Вас, то я с удовольствием сообщу Вам об ней.

Извините, что письмо для большой гарантии посылаю на имя другого. Все кланяются. Не откажите ответить.

Искренне уважающий Вас Миша

2 ноября

Клавдии Алекс. непременный величайший поклон.
Алиханову собирался писать, он оказыв. выехал в армию.

S.v. 66

г.Елисаветполь, 9 декабря 89 г.

Милостивый государь Гасан бек!

Из всего видно, что Али бек Куткашенский надул Вас. Хотя Вы и не молодой человек, но я должен сказать Вам правду, что Вы человек очень непрактичный и крайне доверчивый. Вы слишком доверились Али беку, а он Вас безбожно обошел. Притом вы большую ошибку сделали, что добровольно отдали имеющийся у Вас исполнительный лист Али беку и дали ему возможность самому взыскивать деньги. Вследствие этого Окружной суд отказал Вам в иске, постановил лишь взыскивать 444 руб., но за вычетом судебных и за ведение дела издержек, по количеству отказанной Вам суммы, приходится на Вашу долю только 341 руб. с коп.; вот та сумма, которая взыскана в пользу Вашу. Чувство негодования овладевает человеком, когда посмотрит, как Али бек хитро вас надул. Он воспользовался Вашим трудом, Вашими деньгами и в конце концов ничего Вам не дал, довел Вас до процесса и Бог еще знает, чем все это окончится. Нужно подать апелляционную жалобу, посмотреть, что скажет Палата. Не следует останавливаться на половине дороги. Дело это настолько меня возмущает, что я решился всякого спокойствия. Мне противно слышать об этом подлом и низком человеке. Хорошо еще, что Вы имеете кое-какое состоя-

ние, а если бы Вы были бедным человеком, что тогда делать. Простите, что ругаюсь, но я ужасно возмущен таким поступком Али бека.

Готовый к услугам Вашим

Целую. В.Мосевич

S.v. 67

Г.Елисаветполь, 21 октября 89 г.

Милостивый государь Гасан бек!

Если бы Вы приехали 19 октября, то быть может, дело Ваше с Али беком Куткашенским было бы окончено миром. Ирза Кули бек Лютфалибеков принимает участие в деле Куткашенского. Он предлагает такого рода мир: Куткашенский выдает Вам штраф на 1000 руб. и затем Вы можете взыскивать неустойку, что взыщете, половина Ваша, половина Куткашенского. Если Вы на эти условия будете согласны, то напишите мне, я сообщу об этом Лютфалибекову [который] назначит Вам время, чтобы Вы могли приехать и получить деньги.

Если Вы спросите мое мнение, то Вам скажу так: "С паршивой овцой хоть клочок шерсти" – такая есть французская поговорка, поэтому лучше кончить дело миром, чем тягаться по судам, еще не известно чем дело окончится. Жду ответа.

Готовый к услугам Вашим

В.Мосевич

S.v. 67

2 мая 86 года, Тифлис

Милостивый государь Гасан бек!

Управление рыбными промыслами возбудило в августе или сентябре месяце минувшего года ходатайство к возвращению Вам залога по арендованию казенных рыбных ловлей в Куре, просило учредить Вам в пользу благотворительных учреждений штраф в сумме 10 р. 80 к. Как мне кажется, сумма эта была Вами выслана в какое-то учреждение и затем только последовало распоряжение о выдаче Вам залога без всяких вычетов.

Между тем, ныне Управление рыбными промыслами спрашивает, когда и за каким № квитанции внесена эта сумма. Ни в делах местного, ни в Казначействе я не мог разыскать необходимых сведений. Это обстоятельство нуждается меня обратиться к Вам, милостивый государь, почтить меня уведомлением, когда, куда и за каким № квитанции внесли Вы 10 р. 80 к. и действительно ли Вы внесли таковую?

Если уж благодаря моей рассеянности, Вам был выдан полностью залог без внесения указанной суммы, в таком случае покорнейше прошу Вас поспешить внесением оной и уведомить меня, иначе на меня будет сделан начет и удержана эта сумма из содержания.

Примите уверения в моем к Вам почтении и преданности

Покорный слуга

Д. Мород

Мой адрес: Тифлис, Инспектору сельского хозяйства на Кавказе Даниилу Константиновичу Мороду.

S. v. 68

1879 г., 3 мая, Вюрцбург

Многоуважаемый Гасан бек!

Я получил Ваше письмо от 24 марта. Мне совестно перед Вами, что из-за меня Вы имеете дело с подобными фанатиками, как мой дядя. Его фанатизм известен всем нашим, и он ищет случая, чтобы поспорить с кем-нибудь, ерундить. То, что он говорил Вам, все пустые слова, а то в моем деле причем, отец действует не по его желанию, но только он с своими пустыми словами беспокоит все семейство. Так я представляю покорение больного отца, когда он пошел, ему передал, что Мовсум едет в другой город, вероятно я хочу приехать домой – пр. так, что, может быть, поднять шум во всем доме; вследствие чего, я получил от отца письмо, где он хочет, чтобы я подробно написал ему о том городе, куда хочу поехать, и летом приехал в родительские объезты (это постоянно повторяется во всех письмах, полученных мною до сих пор). Я позабыл Вам написать, чтобы Вы не беспокоились о передаче адреса, потому что мне тоже послал.

Что касается до меня, то дней 10 как начались у нас лекции и занят ими; слушаю те же предметы, как в прошлом полугодии, т.е. химии: органическую, неорганическую, аналитическую и химич. технологию; кроме того, работаю в лаборатории, работаю ежедневно по 2-3 часа, больше заниматься не хочу, чтобы не расстроить здоровье, потому работа продвигается медленно, так что к концу года пожалуй окончу только качественный анализ. Хотелось бы слушать физику и дифференциальные счисления, но, во 1-х, они читаются здесь нехорошо, во 2-х, теперь идет их продолжение. Время проходит живо, особенного ничего не сделано, к тому выговор в немецком языке и кроме того там читаются технические науки. Так

как моя цель получить общее образование, а специальность (технологу) избираю для родителей, чтобы не сказали, ничему не научился, чтобы мог накопить деньги, что мне кажется, лучше поехать в какой-нибудь хороший университет и продолжать там заниматься. Мне кажется, лучше поехать в Лейпциг, чем в город с механическим училищем, но без университета (я слышал, что только Берлин и Мюнхен имеют оба заведения, а остальные по одному). Этот вопрос я верней, поехать в другой университет Германии не трудно даже сюда. Но поездку на Кавказ устранить очень трудно, не знаю как сделать, напишите, пожалуйста, как Вы думаете по этому поводу. Дело в том, что мне хотелось бы остаться летом здесь или поехать . . . хотя понемногу продвигается вперед, но требует слишком много времени на болтовню с немцами и на чтение книг легкого содержания, но несмотря на все это, теперь уже почти порядочно понимаю лекции и книги, но не серьезные (их нужно читать с лекции). Одним словом теперь о немецком языке больше не забочусь. Две мысли теперь занимают меня: во-первых, какой город избрать для будущего года, во-вторых, главное, как устранить поездку на Кавказ. Для первой мысли, как Вам написал, хотел поехать в Мюнхен, но потом получил письмо, что теперь самое плохое время, в Мюн. Ежедневно идут дожди и снег, прошу отложить поездку до 1 июня. Сам уже расспрашивал и достаточно познакомился с здешними техническими училищами и, как правило, мне не нравится там, напр. там нет свободы. При поступлении нужно сдать экзамен, еженедельно нужно представлять . . . какой-нибудь город, изучить вполне немецкий язык и позаняться чтением. Если поеду на Кавказ, то теряю и время, и деньги, и путь ужасно далекий – утомительный, 12 дней с остановками в городах будет 20 дней. И кроме того, как раз в это время у нас

оруч, вследствие которого или неприятности выйдут, или нужно жить секретно, чтобы не видели, когда ешь, что также неприятно; пожалуй узнают и денег больше не дадут, кроме того насилу освободился, если поеду, то опять повторится та же история, и наконец, что же я там буду делать? Маяться по бульварам и садам? Здесь по крайней мере немецкому языку выучишься. Охота в такое время попадать в Россию . . .

Не знаю, можно ли мне такую штуку устроить, что в Астрахани чума, потому поехать к Каспийскому морю нельзя, а другого удобного пути нет. Теперь еще рано мне раздражать, в особенности отца, посмотрим, напишите, как вы думаете, нужно употребить все силы, а если нельзя, то нечего делать, нужно выехать отсюда 1-го августа и забрать один из 2-х путей. Или Вена, Одесса, Черное море, Потти, Термес, Баку, или Вена, Варшава, Москва, Владикавказ-Тифлис-Баку. Пожалуйста, оставьте поездку в Зардоб, что же там будете делать, хотя бакинцы-глупцы, но все-таки лучше деревенских; в такой глуши можно разве только земледелием заниматься, а в Баку, как бы ни было, можно найти какое-нибудь занятие. Слава Богу, Аскер . . .

Можно сказать родителям так, что курс здесь двухгодичный, что через год совсем приеду и потом через год можно приехать и под различными условиями возвратиться назад. Поздравляю всех вас и папу . . . Хану с суннет той и Мид Эмина поцелуйте.

S. v. 70

15 июня 1879 года, Вюцбург

Многоуважаемый Гасан бек!

Давно я уже не получаю от Вас писем, что доказы-

ваег, что у Вас много занятий, но каковы эти занятия, это для меня неизвестно. Подлучили какое-нибудь место, хоть в Банке?

От Мамед Таги давно писем не получаю, догадываюсь, что у него экзамены.

Я в Мюнхен совсем не поехал, так как к этому времени деньги не получил, да и вообще поездка стоит довольно дорого, не хочу в первый год выписывать много денег, а то . . . в Тифлисе.

Город, кот.выбран для будущего года, это Лейпциг. Недавно был у проф. Вагнера – у европейского авторитета, просил его указать мне место, где я мог бы специально изучить нефтяное производство; он сказал, что собственно говоря, таких заведений в Германии нет, а есть место проф. Кановский в гимназии, который от правительства был отправлен на 4 года в Америку и там он изучал и исследовал вообще нефтяное производство; он его считает лучшим в Европе и проявил согласие дать мне рекомендательное письмо, чтобы после окончания учения в Германии я отправился бы к нему, работал бы в его лаборатории полгода. Он был настолько любезен, что много времени употребил со мною на разговоры и пригласил в конце этого полугодия зайти к нему, чтобы еще раз обязательно поговорить об этом. Я ему обещался привезти немного нефти и киру, кот. здесь редкость.

Через полтора месяца у нас прекращается учение, я уже Вам подробно написал в последнем письме, что какие причины меня заставляют отложить поездку на Кавказ; так же подробно написал своим родным, не знаю как отнесутся к этому. Собственно говоря, здесь в Вюцбурге оставаться я не хотел, он тоже мне наскучил, а думаю летом поехать в какой-нибудь большой город; в Вену или Берлин. Я родным написал разные штуки в письме, чтобы устранить поездку, посмотрите, пожалуйста, если они уж

больно беспокоятся и стоят на своем, то нечего делать, приеду. В обоих случаях мне нужны деньги, чтобы в августе выехать отсюда, потому скажите, чтобы прислали 200р. меньшим количеством на Кафк. поехать нельзя, тем более немного осталось бы Вам на неделю. Нужно видеть Вюцбург . . . Постарайтесь, пожалуйста, дать мне ответ до августа, чтобы деньги тоже прислали к этому времени. Своим я не хочу писать письмо после последнего, пока не получу ответа. Кроме того, недавно получил деньги.

Ваш

S.v. 70

г.Елисаветполь, 19 января 90 года

Милостивый государь Гасан бек!

Сегодня я подал апелляционную жалобу. Дело скоро поступит в Судебную палату. Куткашенский тоже не доволен решением, подает жалобу в Палату. Каков он хороший человек!!! Не знаю, где Вы его отыскиали. До сих пор думаешь, что татары не способны на подобные поступки. Оказывается, что и между ними можно найти таких хороших людей, как Куткашенский? Но не в том дело. Если будете в Баку, то возьмите копию с неустойки, так как не из чего не видно, когда наступила просрочка двух обязательств на 2600 руб. Поэтому нужно взять копию с неустойки записки и ее можно будет представить в Палату.

Затем прошу меня уведомить, кто представил судебному приставу исполнительный лист. Если Вы представили, то очевидно, что таковой представили при прошении с указанием способа взыскания. Если Вы только представили лист при прошении, то нужно

получить копию с этого прошения и представить в Палату.

Производителя Судебного пристава можно найти у Арешского Мирowego Судьи. Одним словом, прошу меня уведомить, можно ли получить копию с этих двух документов.

Жду ответа.

Готовый к услугам Вашим

Цеза В. Мосевич

P.S. Расход мною произведен следующий:
внесено в Казначейство судебной пошлины 39 руб. 75 коп.

Судебному приставу повесточные внесено в суд. 2 руб., так как апелляция вышла на двух листах и копия также, то уплачено было 4 герб. марки – 3 р. 20 к., да за переписку уплачено мною 1 руб. 40 коп. по 35 коп. с листа. Последний расход должен быть отнесен на мой счет.

Цеза В. Мосевич

S. и. 71

Ставрополь, 24-го мая

Впечатлительная молодежь часто ставит нас в смешное, но даже и в критическое положения; то же самое случилось и со мною. Я перевел Бона, находясь под сильным впечатлением его разума, вовсе не с тем намерением, чтобы прислать Вам, и от нечего делать. Прочитав свой перевод, я нашел его не только для печатания недостойным, но даже пожелал покончить с

ним поскорее и сжечь. Вдруг, когда я собрался, было сжечь его, в голову мою пришла мысль: «Не жги, ведь это первый труд твоего пера». Вот мысль, которая заколдовала мою руку и которая была причиною того, что перевод достался Вам.

Все мое желание, моя цель – доставить пользу своему бедному (в духовном отношении) народу и единственная идея, интересующая меня день и ночь, не дающая покоя; но как эту идею достичь? Без благоразумных советников: без тех средств, к которым прибегали одни только Вы. Что такое Ваш «Акинчи»? Неужели она только газета? Нет, она не газета; она – ключ к просвещению бедному горскому народу. Разве не доволна одна эта мысль, чтобы понять мою цель, мое желание. Довольно, с этого дня я надеюсь, что Вы не оставите меня без Ваших неоцененных для меня советов и я пользуюсь ими, не сделаю мертвою свою цель. «Жертва» - как мило звучит это слово, когда находили опору в своем намерении, когда бессмысленно воображать себя достигшим свою идею. Остается сказать мне глубочайшую мою благодарность к Вам. Затем честь имею передать Вам дружественное почтение Н.И. Дислера и В.С. Воскресенского.

Кроме того, прошу Вас, не считая за труд, передать мое предружественное почтение Ахмету Дибирову, надеюсь, что он не забыл друга своего Ахметова.

Несомненно, Дибиров один единственный цветок, украшающий Вашу гимназию.

Затем по Вашему желанию, я честь имею прислать полный адрес мой: Губ. гор. Ставрополь. Ученику Ставропольской гимназии Мамед-беку Султанову.

В продолжение всей вакансии я намерен остаться в Ставрополе а потом, если благоволите, то напишите мне ответ и дайте совет, что дальше делать в продолжении вакансии.

Родина моя в лесу далеко от меня, но я возлагаю надежду на Всемогущего Бога, остаюсь здесь, чтобы заняться своими уроками и да покровительствует Он моей матери и всем близким ко мне и всем магометанам.

У нас также экзамены в полном ходу и я готовлюсь сдать экзамен с Вашего предмета, т.е. по химии.

М.Султанов

С. и. 79

Многоуважаемый Гасан бек!

По чувству патриотизма и уважения к современному просвещению, я приношу Вам душевную благодарность за все те предприятия, которым Вы положили начало, в видах привлечения отсталой нации нашей к той пользе материальной и нравственной, которою обогащены все кру...

Пора и нам, хоть не быть деятелями развития, но по крайней мере понимать и знать о них и их произведениях и вообще знать, что такая жизнь, образование, промышленность, художество и проч. Пора опомниться, сказать просто о своем невежестве и стать в ряду с теми народами, которые незадолго были на равной с нами степени невежества.

Идеи Ваши и чувства весьма дороги и обещают лестные последствия в судьбе мусульман и потому с полным радушием и сочувствием желали бы участвовать в возрождающем посредством Вашей деятельности общества вспомоществования учащимся мусульманам, в качестве члена, но не имея в виду никаких сведений о порядке взноса следуемого с члена пожертвования и

других действий общества, прошу снабдить меня этими сведениями, равно сведениями от издаваемой под Вашею редакцию газетой мусульманской.

Уважаемый Гасан бек!

По всему вероятно, наше общество не совсем сочувствует этой обязательной для всякой нации, идее, но не упавая духом, нужно будет продолжать свои действия и на деле показать ослепшему чувству сторонников отжившей старины всесторонние выгоды, сопряженные с введением образования научного и ремесленного; взамен же хладнокровия со стороны большинства наших единоверцев, вы получите хоть благодарность меньшинства и будете гордиться пред совестью за сведения в обществе таких благих начал.

Душевно Вам преданный шушинский
житель Я.Таиров

Адрес: № №

Яхья беку Таирову

На Новоакстафинскую. станцию Казахского уезда.

8 января 1873 г.

Село Дашкесаман.

С. и. 81

Милостивый государь Гасан бек!

В бытность свою осенью прошлого года в Казахе, я приглашал жителей, выписываванно издаваемой Вами газеты и столь полезного и необходимого для нас,

мусульманского населения и успел собрать по подписке только за первое полугодие настоящего года . . . за 13 экземпляров . . . девятнадцать руб. пятьдесят коп., причем обещали внести за второе полугодие по получении газеты и во всяком случае до истечения второго полугодия.

Поэтому просив с своей стороны мирового посредника Казахского отдела Гонзаль и Казахского уездного начальника Белокриницкого получения и пересылке денег за второе полугодие в свое время, покорнейше прошу Вас, Милостивый государь Гасан бек, принять присылаемые при этом деньги девятнадцать руб. почтовых марок 8-ми копеечного достоинства, выслать по приложенному адресу отдельно каждому подписчику 13 экземпляров газеты «Акинчи» за первое полугодие настоящего года.

При этом не лишним считаю сообщить Вам, что я подобное мое приглашение сделаю по месту теперешнего служения в Джеванширском уезда в интересах населения могущего позаимствовать из этой газеты более или менее полезные сведения для своего сельского хозяйства.

Затем с пожеланием успеха и всеобщего распространения единственного нашего органа печати, остаюсь Ваш покорный слуга

Яхья бек Таиров

Адрес мой: № №

Яхья-беку Таирову

И.А.Мир.Поср.Елис.Отдела на ст.Тертерскую

S. v. 81

15 июля 1902 года

Милостивый государь!

Осведомившись из газеты переводчик о приглашении мусульманки русского языка, имею честь объявить, что дочь моя Фатима Трегулова, окончившая курс 3 классов Владикавказской женской прогимназии и имеющая свидетельство от директора гимназии от 16 апреля 1901 года за № 544 на право учительницы начального училища, изъявляет желание поступить на эту обязанность, и просит соблаговолить уведомлением через меня, может ли быть принята на это вакантное место.

Коллежский Регистратор
Люкман Абдулхалесович Трегулов

г. Владикавказ 3-части, Алагирская улица, дом № 6

S. v. 82

Алахцых, 8/VII-1902

Многоуважаемый Гасан бек!

На днях я получила письмо от Ханифа ханум и сейчас же послала ответ.

Исламгулова, о кот. я писала в прошлом году, живет в Оренб. губернии у Ядгаровых гувернанткой и очень довольная своим местом. Я написала ей о Вашем предложении, написала и моим кузинам Вагановым в Казань, родственница которых Абдурахманова, кажется, только что окончила гимназию в Ташкенте и хочет давать

уроки. Письма сюда идут так долго, что ответы получаются, вероятно, не скоро. Или я сообщу немедленно.

Из Казани мы с мамой действительно выезжаем 5-го июня. Сыртланов в Уфе не смог получить телеграммы, т.к. живет в деревне и в городе бывает редко. Вероятно, Вам ответил мой племянник Оскар из имения его тещи Шейх-Али-Алкина. Удивляет меня, что не получала Ваших писем в Казани, туда мне пересылают «Каспий» из Белебея, как и всю остальную корреспонденцию.

Завтра мы переезжаем в Абастуман, где проживем до половины августа, а там вернемся обратно в Казань. Если погода будет тихая, проедем через Баку и морем. Я надеюсь, что тогда буду иметь большое удовольствие видеть кого-нибудь из Вас. А пока прошу Вас принять и передать всем Вашим мой сердечный привет и искренние пожелания всего лучшего.

А.Фет-Ханова

S. v. 84

8 декабря (26 ноября) 1878 года
г.Вюрцбург

Многоуважаемый Гасан бек!

Удивляюсь, что так долго не получал от Вас письма, тем более тому, что недавно из дому я получил депешу. Неужели мои письма или не доходят, или так поздно доходят до Кавказа? Что касается до меня, то уже больше месяца как слушаю лекции и почти теперь их понимаю, хотя не совсем хорошо, по крайней мере, теперь не приходится так часто рыться в лексиконах, как прежде, и в разговорном языке почти все понимаю, хотя сам говорю

еще плохо, в газетах главную мысль тоже понимаю. Одним словом, изучение языка идет своим порядком и о нем беспокоюсь, надеюсь, что он потребует меньше времени, чем я ожидал прежде. Я слушаю вообще такие предметы, с кот. более или менее знаком, вследствие чего их понимаю и изучение языка идет в параллель с лекциями, не требует лишней траты времени. Занятия в лаборатории идут успешно и приступил уже к настоящему химическим анализам. Кроме специальных предметов я слушаю также некоторые публичные лекции; между прочим замечу, что публичные лекции в Германии очень распространены, они касаются общеобразовательных предметов и дают возможность не только студентам всех факультетов, но и публике познакомиться с ними. Университеты Германии представляют собой и общеобразовательное заведение, и специально, и духовное; в них читаются начиная от богословия и кончая новейшими исследованиями естественных наук; курсов здесь никаких нет, просто определено, что каждый профессор читает ежегодно какие-то предметы и оно продолжается таким образом каждый год, но так что студент, если он в состоянии, может слушать свои специальные предметы в один год, так как предметов достаточно, то их слушают обыкновенно по частям в несколько лет; экзамен держать студент имеет право только через 3 года, кроме медицины, кот. 4 года, а для людей, как я, не нуждающихся в немецком титуле, как «Herr Doctor» достаточно и двух лет при хорошем знании языка (я говорю это только относительно своей специальности). Преподаватели разделяются на профессоров, получающим оклад, и приват-доцентов-частных преподавателей без оклада; последние принадлежат к беднейшему классу професс., редкие из них имеют много слушателей. Некоторые здешние

русские студенты, вследствие очарования отмечены, а остальные нейтральные, они занимаются усердно, им предстоит здесь держать экзамен, чтобы иметь право вторично в России держать экзамен, для поступления там на службу. Несмотря на то, что немецкие студенты имеют различные глупые корпорации, они усердно посещают лекции и работают в лаборатории, хотя дома большинство не занимается. Это я объясняю платою за лекции, хотя некоторые ее критикуют, но она мне нравится тем, что дает свободу студенту слушать только любимые им предметы, к кот. он имеет природную склонность, а не черчение, рисование и пр., как у нас, которые он терпеть не может.

Если найдется? у нас желающий приехать в Германию, то лучше из 6-го класса выйти и лишний год остаться здесь, чем в гимназии.

Напишите, пожалуйста, что у нас происходит, что делаете Вы, Наджаф и Аскер, не думаете ли положить основание школы кот. как мне кажется, возможно. Затем передайте мое нижайшее почтение Ганифе ханум и целуйте Пери.

Владея плохо своим языком, я пишу по-русски, но рад тому, что вы пишете по-татарски, что даст мне случай его поправить.

Ваш Ханларов

S. v. 85

12 марта 1877 года
г.Куба

Высокоуважаемый Гасан бек!

По истине, я с большим удовольствием читаю «Акинчи», особенно последние весьма занимательны,

сколько не читаешь, - тем не насыщаешь себя; все же Ваши замечания, упреки насчет Мамед Али бека Солтанова очень уместны, но за всем было бы еще лучше если бы приказали больше не касаться до «baş çarmaq» ибо хорошо ли, дурно ли подобный обряд уже искони исполняется между мусульманами теперь разом искоренить очень трудно, имея в виду, что каждая нация, хоть из мусульман, хоть из христиан, имеет свои обряды при opravлении Богослужения, если же представлять их, или перевести на другой язык выйдет в самом деле очень глупо и глупее baş çarmaq, но однако ею исполняется в точности и потому лучше положить конец статьям, касающихся вообще до религии; тем более Вы один не можете привести наших братьев мусульман на путь истины, ибо «in qatile ta ve hoşr ləng əst», чему виноват фанатизм, коим они от души пользуются. Я же со своей стороны прошу Вас побольше написать новости, известия в Восточном вопросе, извлекаемые по горячим следам из других газет, как это самое делает «Тифлисский Вестник», газета «Кавказ», «Бакинские известия» и др.

По телеграмме моей от 7 сего марта вероятно Вы уже отдали сыну моему Касыму 10 руб., которые при сем посылаю и покорнейше прошу постоянно давать ему отцовские Ваши наставления и строго внушать ему, чтобы он не курил и пусть он пришлет мне свидетельство за январь и февраль м-цы об успехе.

С истинным почтением и совершенною преданностью честь имею быть Вашим покорнейшим слугою

Аббас Ахвердов

S. v. 87

20 апреля 1888 года

Высокочтимый Гасан бек!

По желанию Аллаха я живу благополучно и пользуюсь цветущим здоровьем; стараюсь день и ночь; благодаря моим трудам, занятия мои идут хорошо, и я заранее могу обрадовать Вас и милостивую Ханифаханима, как своих доброжелателей, что надеюсь перейти в следующий, т.е. старший подготовительный класс. Веду себя безусловно, так как люблю семинарскую жизнь. Но заметить должен, что любовь эта не велика в сравнении с почтением, которое я чувствую к личностям, указавшим мне путь в эту семинарию и потом с просьбою обратимся к нашему инспектору для моего принятия сюда, - к личностям, глаза которых светят как яркая звезда в наше мрачное время, а радушные сердца открыты для чужих радостей и страданий: и к чему скрывать, что я подразумеваю Вас и Вашу Милостивейшую супругу?

Надеюсь за мое такое долгое молчание извините меня всего ради моей беспечности, шлю нижайший поклон Ханифа-хануму.

Ваш покорный слуга
Гасан Алиев Гаджи Рагим оглы

S. v. 92

5 апреля 1873 г., Москва

Многоуважаемый Гасан бек!

Письмо ваше от 16 марта я получил и спешу ответить на оно. Присылаю Вам два списка принадлежностей для

небольшой типографии, один из них составлен управляющим университетского типографию, а другой – управляющим типографией Нейдорфом. Как вы сами увидите, список, составленный управляющим университетской типографией, гораздо полнее, но в нем перед некоторыми принадлежностями выставлены крестики, означающие, что их вы сами там можете заказать, так как их не трудно делать, даже некоторые из них не особенно то нужны и можно без них обойтись.

С искренним уважением и всегда готовый к Вашим услугам остаюсь

Мурсал Бек Тахмазов

S. v. 93

9 мая 1876 г.

Тифлис

Милостивый государь Гасан бек!

Я давно уже собирался выразить мое искреннее сочувствие и мои горячие пожелания предпринятому Вами дорогому сердцу моему литературному делу. Пишущий эти строки уроженец Южного Кавказа из мусульман г.Нахчевани, получил высшее образование в Петербурге, занимался изучением иностранной литературы в Париже и Швейцарии и, вернувшись осенью прошлого года на Кавказ, принял на себя заведование политическим отделом «Тифлисского вестника». Я сожалею очень, что пока еще не владею настолько татарским языком, чтобы писать на нем, но если Вы имеете время и охоту переводить с русского, то я с удовольствием приму участие в редактируемой Вами

газете. Тогда можно было открыть в черте отдела иностранной политики, и я посылая бы Вам каждые две недели политические обозрения. Так как я желаю выразить Вам мое сочувствие не словами, а делом, то и считаю предмет письма исчерпанным.

Жду вашего ответа.

Хотя и не имею удовольствия знать Вас лично, позволяю себе, однако, позать Вам дружески и братски руку.

И.Шахтагинский

Адрес Тифлис, Редакция «Тифлисского Вестника»,
Исай Султану Шахтагинскому

S. v. 94

Москва, 18 марта 1878 г.

Многоуважаемый, дорогой старый товарищ мой
Гасан бек!

Давно порывался я послать Вам свой привет из Москвы, но житейская суета мешала мне исполнить это желание. На днях один из моих новых товарищей, преподаватель математики, некий Степан Федоворич Серватовский просил меня написать кому-нибудь в Баку и просить уведомить приехал – ли в Баку и служил-ли там учитель русского языка Константин Фомич Келдыш. И вот по какому случаю я пишу Вам это письмо. Сообщите, пожалуйста что знаете о г.Келдыше мне по следующему адресу: Москва, Мясницкая, дом Сытова Хр. Цинку.

Теперь несколько слов о себе. Я добываю в Москве

уроками до 2000 руб. в год, следовательно с материальной стороны, кажется, обеспечен. Но если Вы помните меня, то поймите, что мне все равно, сколько бы я не получал, будь это даже 200.000 руб., я все также бы нуждался, как и когда-то в Баку. Но не в этом беда: я не доволен душой, жизнь, которую я веду, не может меня удовлетворить нравственно; мне нужна борьба не из-за куска хлеба, мне она нужна за принципы, за интересы несчастной, за интересы несчастной массы, против злоупотреблений силы и власти. Я следил с любопытством за Вашей последней деятельностью; я рукоплескал вашей Геройской борьбе, я скрежетал зубами, когда узнал, что Вы должны были отступить; Но Вы в моих глазах остались все тем достойным героем. Много-ли, мало-ли мы с Вами сделали, мы сделали, что могли и не сдали еще оружия. Остановимся ли мы на этом? Я видел Ваш портрет, у Вас седые волосы, у Вас жена и дети; я плешив, и у меня тоже семья – не пора ли подумать? Нет, любезный Меликов! Гарибальди сопровождала в битву и дралась рядом с ним его жена. Неужели наши жены откажутся быть столь же достойными, а что до нас, то мы еще моложе, чем был Гарибальди во время своей славы. Мне сильно хочется ехать к Вам на Кавказ. Поговорите с Чермаком или кем знаете, нельзя ли добыть у Вас там какое-либо место. А там потолкуем что можно сделать. Мои оружия – перо и книга, другими не владею.

Свидетельствую мое глубокое уважение Вашей супруге; я ее помню хорошо и желал бы снова увидеться.

Весь Ваш Хр.Цинк

S. v. 96

Уважаемый Гасан бек!

Я давно получил Ваше письмо, но медлил ответить, потому что и времени не было, да и нечего было писать. У нас теперь праздник, работа моя в лаборатории до сих пор шла хорошо, теперь остается немного позаняться орган. анализами, потом перейти к добыванию органических соединений и надеюсь потом позаняться специально преподаванием нефти. Лаборатория здесь великолепная, но очень дорогая, там до сих пор, т.е. в продолжении 2 месяцев мне стоило 80 руб., вообще, она обходится по меньшей мере 200 руб. в году. Состав професс. Очень хорош; студентов у нас 3350, 50 руссах...

Вообще венское образование как в Германии, так и в других странах Европы, не завидное; так наз. высшее венское учеб. заведение едва ли соответствует нашему гимназическому курсу!

Немки хорошие хозяйки... Россия, Америка и Швейцария единственные страны, где женщины могут получить свободно высшее образование. Нельзя отрицать, что очень приятно жить в Лейпциге, в маленьком Париже Германии. Саксония чуть ли не самая населенная страна Европы и самая развитая. Германия, страна промышленная, большею частью, конечно, рабочие, здесь (в Лейпц) они имеют свободные рабочие общества и собрания, где преподаются элементарные науки и читаются порядочные речи и пр...

Кроме того, в Лейпциге... немецкой учености литературы можно хорошо наблюдать за ходом новейшей литературы. Интересна борьба между здешними знаменитыми професс.: Вундом (психолог-философ) и проф. Целлером (физик-астроном-философ). Последний сделался представителем спиритистов в Германии, число которых все увеличивается (в Германии 10 профес.

спиритистов). Недавно они издали последний том так наз. «Научных переговоров», где они нападают на всех известных профессоров, в особ. на Вунда. Рассматривая в своей книге вообще развитие наук до наст. времени, он ссылается на многих известных лиц, между прочим – на Канта и др., которые упоминали о 4-ом способе измерения. Таким образом... с помощью многих... чего мы, имеющие только понятие о 3 измерениях, видеть не можем. Это вызвало много шума в литературе, беспрерывно являются статьи запретить. Некоторые прямо последовательно как напр., Гелленбаев, доходят очень далеко, что наша душа находится в 4-ом измерении, чего мы видеть не можем и пр. Ха-ха. Недавно появилось еще одно курьезное сочинение профес. зоологии Егерь «О душе», кот. он читал во время съезда естествоиспытателей в Бадене: он говорит, что душа находится в носу, это орган обаяния, что человек как собака может по запаху знать о присутствии знакомых, родных и пр., и наконец, доходить до того, что влюбляться по запаху. По запаху является у нас симпатия или антипатия к индивидууму пр. ерунда. Он получил, конечно абсурд, чуть не прогнали с собрания.

S. v. 101

12 августа 1877 года
Ново-Александрия

Многоуважаемый Гасан бек!

20 июля, как Вам известно, с Кистиковым выезжал я из Баку, через Царицын, Орел, Киев и Люблин. 30 июля благополучно прибыли в Ново-Александрию.

Попов сам не приехал с нами, но документы свои

послал с Кистикевым. На другой день, воскресенье, пошли в Институт; директора застали в библиотеке, подали ему прошение вместе с документами. Наши прошения принял, но относительно Попова он сказал, что во-первых, его поведение очень хорошо, а не отлично, потому нужно сделать запрос Б.Р. училище, и во-вторых, он сам лично должен подать прошение. Далее директор требовал от Кистикева подписки об отправлении воинский повинности и мне сказал, что Вы должны тоже в будущем году подписаться, но я отвечал, что кавказские мусульмане освобождены от воинской повинности; он сказал, что я об этом не знаю, но сделаю запрос. Потом сказал, что 15 августа будет у нас совет и Вы будете приняты без всякого испытания, а 1-го сентября начинается лекция. Прошло несколько дней, познакомился я в гостинице с некоторыми студентами, которые не могли в этом году выдержать экзамен во второй курс; эти студенты между прочим мне сказали, что Институт этот не дает никаких прав студенту, окончившему в нем курс. Узнав об этом пошел к директору, чтобы удостовериться. Директор отвечал, что действительно в настоящее время Институт не дает никаких прав; но мы возбуждали вопрос о том, чтобы Институт этот дал те же самые права, какие дают другие высшие учебные заведения; это предложение, сказал, признано нашим Министерством, но еще Государственным Советом не разрешено; в этом году нужно было разрешить, но по случаю других, более важных вопросов, это предложение отложено. При разрешении, сказал, будет одно из двух: или вопрос разрешится в пользу Института, или же у всех вообще высших заведений отнимут права, как в загранице. Далее я его спрашивал о переводе из этого Института в Петровскую Академию; он отвечал, что официально мне

ничего не известно, но знаю что были случаи, переводились. Но что касается, сказал он, до знати, то я Вам могу ручаться, что если не больше, то по крайней мере, вы можете при добросовестном занятии вынести из Института столько же знаний, сколько Петровский Академии.

Обращение директора с нами было очень вежливо; но по словам этих студентов, человек весьма строгий; за малейшее что-нибудь сей час уволит студента из Института. Студенты обязаны явиться на лекцию в мундирах. Сама Ново Александрия есть посад, состоящий из 202 дворов, имеет 2800 душ жителей, которые большею частью евреи, поляки и есть немного русских, которые тоже приполячились; очень богата природой, но весьма бедна постройками, деньгами и наконец, развлечением. Институт есть самая хорошая постройка в посаде; так же и находятся помещения профессоров.

S. v. 101

4-го февраля 1879 г.

Многоуважаемый Гасан бек!

Оба Ваши письма с 10 руб. я получил. Первый раз я посылал в Баку на Ваше имя «Настольную книгу для русских сельских хозяйств» (2 тома) 5 руб. 40 коп. (с скидкой 10% для студентов) и 60 к. за пересылку. Другой раз «Хмелеводство» Шредера 1 руб. и того 7 руб.

Хорошего руководства по сельскохозяйственной технологии на русском языке нет; лекции, изданные у нас, в Академии, не особенно удовлетворительны; также у нас нет технологической лаборатории, чтобы я Вас

познакомил бы в своих письмах с процессами сыроварения, маслоделия и т.п.; студенты с этой целью предпринимают экскурсию насчет казни на частные заводы.

Гаджи Саид-эфенди прислал мне несколько экземпляров объявлений и письмо, содержание которых, вероятно до сих пор Вам известно, т.к. они литографированы. Я сам выписал на полгода, а до сих пор первый номер даже не получен мною.

Ваши слова: «Это мутят армяне-лютераны...» - остались для меня не совсем ясными. Лютеране с «Мшаком» были в компании или с «Образом» во время полемики? И с Саид-эфенди к.к. вошел в компанию, при каких условиях, с какою целью?

Далее что касается до Ваших причин, заставляющих Вас вести уединенную деревенскую жизнь, то признаться, Гасан бек, не совсем могу согласиться с Вами, при энергии и любви к делу эти причины равны нулю; теперь Вы (если не ошибаюсь) живете в Баку, а семейство в Зардобе, не все ли равно, если вы станете несколько месяцев жить в Тегеране или в Стамбуле, а семейство в Зардобе, а потом если найдете, что есть надежда на хорошее будущее, то и семейство возьмете к себе и таким образом уйдете из «Душной атмосферы»; а в противном случае (чему очень трудно быть), можете опять вернуться назад. На основании справок не следует издание строить; справки в данном случае самый шаткий материал, в чем мне пришлось недавно убедиться на практике (подробно об этой истории напишу после).

Самому нужно поближе всмотреться и вывести заключение.

Получаете от Везирова что-нибудь или нет? До сих пор он мне ничего не писал.

Как живет Ганифа-ханум и детям? Передайте,

прошу, им мой нижайший поклон. Зачем Ганифа-ханум больше не пишет мне, неужели материала нет?

Жаль, что о Кайтуко подробно не пишете: где он и чем [занят]. Ради Бога, Гасан бек, заставьте... его писать мне письмо. До сих пор этот лентяй мне не пишет. Не знаете ли что-нибудь о Джабраил-бекове. Что делает Адигезалов? Куда дел Везиров собранные деньги?

Затем прощайте!!!

Ваш А.Кив...

S. v. 101

23 декабря 1878 года

г. Вюцбург

Многоуважаемый Гасан бек!

Наконец, вчера получил с нетерпением ожидаемое от Вас письмо с 200 р. денег. Они мне были очень нужны, наделал даже больше ста р. долгу. Один из ученых Германии прежде заметил, что для изучения медицины нужны 30000 р. хотя это суждение не совсем верное, но во всяком случае трудно быть состоятельным, чтобы учиться в Германии. До финно-прусской войны жить здесь было гораздо дешевле, чем после ее миллиардов, когда фунт 20 вядины стоит 35 к., а наш курс, слава Богу, не 50, а 56 коп. ужасно досадно, когда представляю себе, что на место присланных мне 200, придется здесь получать почти 100 р. ваша отставка неприятна в том отношении, что она может помешать Вашим дальнейшим планам вследствие угрожающего Вас не спокойствия.

Что касается до моей жизни, то она проходит своим чередом. Теперь у нас рождество, следовательно, лекции прекратились и я свободен на н.д. у нас празднуют только

рождество и пасху, а промежуточных праздников, как в России, нет. А что касается до Германии, то в ней, как Вам известно, жизнедеятельная 20 (?) университетов. Совмещая в себе от 1000-5000 студентов и от 50-200 профессоров, каждый подготавливает деятельных тружеников. Профессора издают часто новые сочинения, подвигая вперед состояние науки. Ученым организациям числа нет, славная журналистика в разгаре и пр.пр...

Одним словом, жизнь кипучая, деятельная с толком, свойственным духу благодарной германской нации; неудивительно, что, увлекаясь такою жизнью, некоторые через несколько лет совсем онемечиваются.

Германские университеты прежде имели свое управление, независимое от правительства, свой суд и пр., а теперь они подчиняются сенату, состоящему из ректора и декана каждого факультета; каждый университет имеет свой сенат. При замечании полицией студента, он подвергается сенатскому суду. Считаю не лишним рассказать единственный случай в Герм., из кот. можно ясно понять здешнее студенчество. Один из медиков у нас, желавший на днях сдавать экзамен, напился ночью, пьяным и имел с солдатами у гауптвахты столкновение, вследствие чего унтер-офицер его арестовал и желал повести в полицию, но на дороге студент хотел убежать, по чему, по военному закону, был застрелен тот час солдатом. По этому поводу утром была сходка студентов, где присутствовало до 1000 студентов, ректор университета и некотор. из профессоров. Это было решено без шума с немецким толком в 2 часа: из каждой студенческой корпорации избрали по 1 представителю... назначили президента и таким образом составленная комиссия постановила по согласию всего собрания: во 1-х, хоронить покойного по «Факель-цер», обычай германский, во 2-х, подвергать унтер-офицера суду, в 3-х,

с подписью всех студентов подать прошение сенату дать ограничение прав солдат относительно студентов, чтоб не встретить больше таких несчастий, а если сенат не примет участия, то комиссия приняла бы другие меры, но сенат примет прошение, поблагодарит студентов за спокойствие, обещал самому ходатайствовать по этому поводу. Вечером проходил «Факель-цер», состоящий в том, что все корпорации были одеты в свои исторические костюмы со шпагами, знаменами и музыкою; каждый студент держал в руке факел, число кот. (по словам газет) было 1200, присутствовали все профессора и чуть ли не весь город. С таким почетом был похоронен несчастный.

Затем остается мне поблагодарить Вас за письмо, попросить, если можете, почаше сообщать мне о Кафказе. Прошу передать поклон мне присылающим.

Искренне уважающий Вас /подпись/

S. v. 110

22 июня 1875 г.

Елисаветполь

Ты не думай, дорогой мой Гасан бек, что я не сочувствую к твоим благим начинаниям, но что прикажешь делать с нашими негодьями-татарами, когда на них смотрят недоверчиво и подозрительно и воображаешь, когда проповедуешь лишь о требованиях настоящего века, что хотя бы прямо спекулировать ими? Во общем, я пришел к тому убеждению, что нужен другой век, чтобы раскрыть тему у наших безличных ...! На посылаемые три руб. присылай газету твою «Акинчи» на имя мое и елисаветпольского жителя Алия Гаджи Ирза

оглы. Когда прочтут, пожалуй, явятся подписчики.

Вообще, что подписывать, дорогой друг мой Гасан бек! Конечно, ты слушал о несчастье, постигшем меня. Да! Неумолимая судьба очень тяжело поступила со мною и растрвила меня на всю жизнь. Потеря для меня невознаграждаемая! Что же делать? Приходится переехать и покоряться воле провидения.

Многоуважаемой твоей супруге мое глубочайшее почтение. И так жму тебе дружески руки и остаюсь преданным тебе.

/подпись/

P.S. По приготовление сего письма еще двое из елисоветпольцев, именно Алекпер-бек Агаусейн оглы проявили желание иметь эту газету и внесенные ими три руб. также посылаю для присылки на мое имя газеты, адресуя, конечно, в Елисоветполь.

/подпись/

S.v. 110

18 октября 1872 г.

Дорогой Гасан бек!

Деньги свои я отослал бы Вам давно, если бы знал, что Вы ими ограничиваетесь; наконец, послал бы с прошедшего почтою по получении Вашего письма, если бы не ожидал Джеват-ханских.

Получив сведение от Джеват-хана, что он деньги придет после продажи своих княжеств, Бог знает когда,

вероятно по прибытии карабагцев на его землю, т.е. зимою и, недождавшись таковых, посылаю вместе с ним свои триста руб.ср.

Султан Махмуд тоже обещал послать свои 75 руб. Могли бы еще кое от кого получить деньги, но я этого не желаю во избежание нареканий, с которыми неразрывно связаны подобного рода сборы денег. Что же касается до отдачи денег на почту самими подписчиками и вручения затем под мою расписку почтовой квитанции, то этого быть не может – с одной стороны, потому что сам по себе никто не пошлет, а с другой, нельзя показать такого недоверия к себе и обществу.

Вы лучше всего теперь же провозглашайте себя распорядителем и приступите к опечатанию объявлений на них каждого члена или подписчика общества порознь на хорошем листе бумаги с разными гравировками, затем пришлите. Таковые ко мне поручения по принадлежности и получении денег, иначе другого исхода нет и, как слышал, армяне также делают. Совета в гор. Баку, о котором Вы пишете, никогда не будет; если таковой возможен был иметь в Шемахе, то это сколь-нибудь сбывчево. В Баку Вы членов не имеете, а временно проживающих, Бог знает, когда наберется до трех человек. Следовательно, дело общества пока должно обойтись без Совета, а в последствии если будет хорошо, нет, да Бог с ним. Но Вы могли бы хоть по 5-ти руб. от каждого иметь. Несколько человек из бакинцев дал им название почетных членов. Судя по Вашему направлению, вижу, что Вы этого не захотите сделать. Должно иметь в виду, что в подобных делах необходимы фокосы и штуки для облачения тех слепых, которые ничего не замечают, полагаю, что они видят. Аккуратность, коюрюю Вы приписываете, как рецепт, приписываемый несведующим доктором своему

пациенту, не имеет места. Выходит, что вы еще не знаете меня, наружный мой вид, показывающий меня в глазах народа небрежным обманул и Вас. Надо сказать Вам, что выдаваемой посторонними небрежности я сохраняю большую аккуратность и расчетливость, в особенности когда дело касается, до чего бы не было интереса, опять более до благородства. От того то и до сих пор продлил сбор пожертвований.

Весь Ваш /подпись/

S. v. 110

Дорогоуважаемый Гасан бек!

Письмо Ваше от 8 прошлого сентября я получил и первым моим долгом было сообщить г.г. членам нашего Общества об утешительных результатах Вашего путешествия и новых пожертвованиях высокостепенного Абдулла Аги. Наши подписчики все будут без исключения; обещались выслать деньги в непродолжительном времени, а некоторые, как Мир Ахмед Ага и г. Шин. уже выслали. Кроме этого, я просил Валеева содействовать мне в этом деле, так как наши члены с ним чаще встречаются, чем со мною.

Панах хан вполне сочувствует нашим стремлениям и я ему объяснил цель Общества, но что-то медлит записаться. Кажется, все наши господа ожидают результатов от настоящего дела.

Кстати, не напишите ли Панах хану и его дяде особое письмо.

Готовый к вашим услугам

[подпись]

P.S. Помимо всего этого, я не перестану напоминать нашим подписчикам об их обязательствах.

8 окт. 1872 г.

г. Эриван

Любезнейший Гасан бек! (Эфенди)

Представляется случай и не могу воздержаться напоминать тебе об моем существовании. Первые всего, благодарю тебя за письмо, в котором ты сообщил сведения о Хане Ленкоранском, которого, к сожалению, я узнал слишком поздно и долго служил предметом его. Впрочем, твое письмо оградило нас от его злоумышления против нас. Скажу очень немного, чтобы дать тебе некоторое его грубой пошлости в отношении к нам. Вскоре после моей с ним встречи я получаю от него письмо с приглашением являться к нему и я, конечно, стараюсь быть к нему, насколько возможно, внимательным, исполняя все его распоряжения, поручения, которые с каждым днем являются более и более сложными.

После нескольких вопросов, расписав мне свое бедственное положение и свой внезапный выезд из Баку, вследствие чего не успел будто бы захватить даже бывшие в сундуке несколько десятков тысяч рубл., он мне предлагает найти несколько тысяч руб. (от 5 до 10 т.) на весьма короткий срок. Я, конечно, не имел таких знакомых, которые могли бы располагать подобными суммами и обратился к Гамбарову, который проживал в Питере, и даже познакомил их. Гамбаров, действительно, принял его безвыходное положение к сердцу и обратился к своим знакомым в Москву, которые готовы за весьма

ничтожные проценты ссудить эту потребную сумму, но за его поручительством.

В это время, к счастью, какой-то приезжий из ярмарки привез некоторые не лестные слухи о нем и нам пришлось остановиться и понабрать более точные сведения о нем, кроме сказанной не в его пользу, письмо же твое довершило остальное.

И так он своими уверениями и безбожными клятвами хотел пошло подвести под ответственность оплаты громадный суммы г-на, который так сочувственно отнесся к нему. Кроме того, несмотря на мое почти нищенское положение, я ему достал около 100 руб. и получил их, хотя и не всего сопряжено было с громадными трудностями; он мне выплачивал чуть ли – не рублями, а продержав 5 месяцев, увез мои кровные заработанные деньги – около 50 р. и пошло обманул даже и в последний час, когда я его, несмотря на такие его грязные поступки со мною, пошел провожать: увез мои 1 р. 50 к., которые я за него заплатил извозчику. Смешно, но и досадно! Что ж, покончим с ним. Я должен сказать тебе, что в течение 5 месяцев он мне не давал буквально ни одного дня покоя, несмотря на то, что я имел работу спешную, срочную, работу, которая служила источником моего существования. Ежедневно я убивал на него 6-7 и даже больше часов, и уверяю, никак не могу отвязаться от него. Я ему писал десятками письма и рассылал на свой счет в разные концы города рассылным. Этот негодяй за все мои услуги еще ругал меня пред моими знакомыми, с которыми даже познакомил я, что мне сделалось известным, к сожалению, после его отъезда.

Заметьте, что он у меня брал по 3 и 5 р. даже тогда, когда он сделал заем у Мирзы и имел в кармане чуть ли не тысячи рублей (наши тоже послед.).

Благодаря этого негодяя, я узнал чуть ли не весь мир

комиссионеров и закладчиков в Питере. Право, я теперь даже удивляюсь его искусству эксплуатировать людей. Это – пошлый негодяй, который своими уверениями и клятвами в состоянии разжалобить хоть каменное сердце. Много узнал о нем после от Мирзы.

Несмотря на всю ненависть к нему, я не прочь получить от него потраченные на его рассылные письма и прочие деньги, что по меньшей мере можно вычислить в 50 руб. и если ты сможешь мне получить их, то можешь мне получить их, то крайне обяжешь. Если ты найдешь неудобным, то можешь потребовать их от него без всякого стеснения, а если он откажется, то я, право, готов представить весьма достоверные свидетельства.

Едва ли он захочет, чтобы, все закулисные его проделки вылили на свет, это я на досуге (скажу ему) постараюсь познакомить бакинскую публику с «Ханом Ленк. в С.П.бурге».

В заключение скажу тебе, что в течение 5 месяцев я у него пил 2 раза чай, между тем, как он у меня обедал, а чай пить ко мне ходил даже утром и не стеснялся говорить, что это во избежание расходов. Ну его к черту, усну как-нибудь посчитаюсь с ним.

О себе скажу немного, я сдал экзамен в Москве и покончил с нею старые заржавленные счета и теперь не знаю куда деваться: поехать ли в Питер, в Воронеж или в Смоленск, так как в каждом из этих мест есть служебное место, но не совсем учебные для меня. Во всяком случае мне придется скоро оставить Москву, где я не вижу ничего хорошего для меня. На Кавказ поехать я еще не намерен, ибо много нужно денег, чтобы оставить эти края.

Передай мой нижайший поклон своей жене и больше никому, и постарайся воспитать свою дочку не нигилисткой.

Прощай, твой /подпись/

Москва, 1877 июня 10.
Пиши в Питер до востребования.

S. v. 101

30 октября 1872 года

Дорогой мой Гасан бек!

Пожалуйста, не будь в претензии, что я так долго не пишу вам о действиях моих по делу Общества. Еще 8 сентября мною написано письмо с изложением всех причин, по которым я затруднен приступить к сбору приношений, но человек, которому я поручил для передачи тебе и еще другое типовое по его же делу на имя Вельке, задержав письма у себя, сукин сын заболел их не отправив, о чем я узнал... только сегодня. Вот и объясняю причины, остановившие меня в действиях по делу Общества.

1. Я и Солтан Махмуд находим, что предварительно сбора денег нам нужно знать к кому мы должны отсылать таковые и кто будет распоряжаться ими и как.

2. Собирающий деньги должен выдать в получении их каждому подписчику квитанцию и для этого подобное лицо должно носить какое-либо официальное звание: или агента благотворительного общества или же сборщика приношений, назначенных по выбору самого Общества. Это тем более необходимо, что могут оказаться неаккуратные плательщики, тогда чтобы агент имел бы законное право потянуть его в суд.

И 3-е, ты сам должен знать наш народ; пока он не знает, куда и кем употребляются его деньги и если он не заплатит таковых добровольно, то есть кому с него взysкать или он под различными предлогами отнекивается и отговаривается от оплаты таковых, пожалуй, станут еще опорочать того, кто собирает деньги, то скажут, что будут обращать наши деньги в свою пользу или скажут, что с них берут и сами не будут заплатить.

Следовательно, чтобы устранить все это, и сколько-нибудь облагородить и облегчить действия сборщиков, надобно завести какой-нибудь порядок и придать ему официальный вид. Чтобы отыскать какой-либо порядок, я нахожу лучше всего придерживаться нам метода, предпринятого армянами, у которых существует, как я слышал, такое же Общество, и у них идут дела очень успешно.

Словом, по нашему мнению, необходимо затормозить наших подписчиков каким-либо официальным порядком, какого можешь придумать и подвести к этому делу. Мы в этом деле гораздо меньше знаем, чем ты. А потому представляем тебе избрать такой порядок, какой найдешь для этого дела возможным и удобным, и сообщить об этом нам к руководству. Тогда можешь быть уверенным, что дела Общества пойдут безостановочно, иначе при таком безначалии нельзя ожидать ничего хорошего и прочного.

В ожидании твоих указаний остаюсь навсегда преданным Вам и отечеству

/подпись/

S. v. 101

5 октября 1878 г.
г.Вюрцбург

Многоуважаемый Гасан бек!

Третьего октября я получил Ваше письмо вместе с деньгами из Москвы; там Эмирханов, единственно честный и благородный человек между виденными мною студентами Петровской Академии, хотя и армянин, заплатив 50 р. долг Мехмандарову, остальные прислал мне сюда. Сказать, я что я был рад, получив первое письмо из Кавказа в такой дальней стране от Родины, друзей и пр. Действительно, там были ит-гурды, как Вы написали, в особенности после меня, как я сужу по переведенным мною статьями немецких газет, а у меня здесь настоящий амам-гирды. От души благодарю Вам за то, что Вы для меня трудитесь, хотя Вы этим и исполняете долг человечества. Многие трудятся в этом моем предприятии, всем я благодарен. Как я написал прошлый раз, я предполагал жить здесь у Вольера, которому был рекомендован из Москвы, но по болезни его дочери, мне пришлось 10 дней провести кочующую жизнь в гостиницах и искать квартиру с Вольером. Это время было самое трудное и досадное, постоянное ходить с лексиконом неудобно, как и разговаривать с помощью его; прислуга в гостинице не понимала моего выговора, вследствие чего были смешные случаи; напр., требуя чайный прибор, приносят чай, слова «Булка» и «Горчица» начинаются одною буквою и когда я утром к чаю потребовал булку, то к моему удивлению появилась на подносе горчица и пр. Так пришлось мне страдать несколько дней, потом познакомился со всеми. Теперь, благодаря В., я живу у матери профессора Гиллера. Семейство это хорошее, образованное. Живу здесь очень

хорошо и она мне обходится 40 р. в месяц со всеми вместе. Теперь имею здесь довольно много знакомых, большей частью из профессоров, которые часто у нас бывают, но свидания с ними не имеет того значения, как было бы при хорошем знании языка. Первое время также прошло для меня не скучно, благодаря Вольфу, кот. водил меня в различные общества, представлял своим знакомым, при том все удивлялись магометанину, приехавшему сюда из Кавказа. Одним словом теперь совершенно пристроился и даже беру даром хорошие русские книги из университетской библиотеки, где в главном успехи мои по языку сравнительно со временем не такие; теперь знаю много слов, понимаю почти то, что говорят, а говорю, хотя плохо, но все-таки понимают; меня здесь уверяют, что в полгода выучусь говорить хорошо. Теперь имею 125 р. и обеспечен почти на 3 месяца в материальном отношении. Климат и природа тоже славные, университет очень хорош, особенно медиц. отделение: из 1000 студентов 600 медиков. Мне один профес. сказал, что технологическое отделение, которое я хочу избирать, здесь также хорошее, но я слышал также, что в Мюнхене до кот. 6 часов езды отсюда, тоже очень хорошее технолог. отделение, так что я могу переехать туда, если здесь будет нехорошо, лишь бы выучиться; будете издавать газету, пришлите мне... Это хорошо, что Вы еще год будите учителем. О Наджафе ничего не знаю, кроме того, что переехал в Тифлис. Воскресите мне ответную нашу «Акинчи». Пожалуйста, скажите моему отцу, чтобы отдал моего брата опять в гимназию. Я боюсь, чтобы его не оставили после моего поступка дикарем. Не знаю также, какого мнения отец о моем отъезде. Он ничего ни пишет. Сообщите мне пожалуйста о дороге Кавказа.

Уважающий Вас /подпись/

S.v. 110

...Русские студенты здесь пользуются всеми теми правилами как германцы, но в случае, если окажется со стороны их что-нибудь дурное... то они за это должны отвечать по возвращению на родину. Это мне передали здешние студенты. Курс наш ужасно понизился, вчера я имел 59, а сегодня стоит 58 к.

От Мамед Таги получил много... писем; я узнал, что он думает [переехать] в Париж, если не примут в Петровскую А., потому...

Абдулла так окончил свою жизнь. Аскер как я слышал, думает поступить на службу (бедный человек!) и Наджаф сидит там без дела. Мне кажется, лучше было бы, если бы он оставил гражданскую службу, приехал бы в Баку...

В заключение письма я должен [сообщить] о том, что лекции меня... разорили, не имею даже денег, чтобы купить [себе] платье...

Адрес мой прежний. Передайте нижайшее почтение Ганифе ханум, цеуйте Пери.

Уважающий Вас /подпись/

S.v. 110

Телеграмма

Геокчай, Гасан беку Меликову

Из Баку отд. № 218901 Счет слов 38

Принята 27.III.1907 г.

Подана 27/VIII-1ч.9м.

Пополуд.

от Крд. № 54 860.

Принял [роспись]

Второй съезд учителей мусульман в Баку с великой душевной болью отмечает невольное ваше отсутствие на съезде и молит Бога о здравии вам скорейшего восстановления здоровья и возвращения к прежней плодотворной деятельности.

Председатель съезда
доктор Агаев

S.v. 102

г.Шемаха, 9/XII-07

Многоуважаемая Ханифа ханум!

На днях прочитав газету, я с прискорбием узнал о кончине общепочитаемого вашего мужа и незаменимого вождя мусульманской интеллигенции.

Не имея возможности лично выразить свое соболезнование, спешу настоящим присоединиться к Вашему горю, желая покойному Царство небесное, а Вам долголетие и здоровья.

Остаюсь уважающий Вас

И.Искендеров

S.v. 103 (1)

Дорогая Ханифа ханум!

Узнав о смерти Вашего дорогого супруга, я и муж глубоко опечалены. Смерть, конечно, для каждого из нас неизбежна, но потеря таких людей, как Ваш покойный муж, работавший для всего мусульманства, неизмеримо горько.

Теперь остается пожелать покойному джаннат. а

остающимся мужество перенести горе.

Примите же Вы и Султан-Кариб ханум наш сердечный привет и сочувствие преданной Вам Айши Терегуловой.

Казань
10.XII.1907

S.v. 103 (1)

9 декабря 1907
Тифлис

Многоуважаемая Ханифа ханум!

Прежде всего позвольте выразить наше сердечное соболезнование по случаю тяжелой утраты Вами в лице уважаемого всеми Гасан бека. Да будет ему покой в лучшем мире!

Хотя продолжительная его болезнь уже была предвестником приближения его кончины, но тем не менее смерть Гасан бека поразила нас.

Просимые Вами две дюжины кабинетных портретов Гасан бека сегодня сданы на почту посылками на Ваше имя. За них следует с упаковки и пересылки восемь руб.

Желаем от всей души Вам всего лучшего в мире стойко перенести достигшее Вас горе.

Преданный Вам

Н.Нейр...

S.v. 103 (2)

Allah əl-hadi

Alicənab, sahibül-kamal, əfsəlül-xəttab, müəllimi-mədrəseyi-Badkubə Həsənbəy Məlikzadə Zərdabi!

Allah-taala elmən və iqbālən və əmələn və cələlən və mərifəten və cəmalən və sair mayəhtaci-ileyh min məhasin vəl-fəzayil tamamən və kamalən. Amin ya müin!

Bə'də məlumi-şərifinizə ola ki, əyyühəl-əx əl-məruf bilsin vəl-məchul bilcism bu kağızı yazan Balakənli Məhəmməd əfəndi sizin hüsni-sirəti ilə həmişə sizə mədh və cəla və Sizə kəsb-i-edən kamalat ilə vəsf və sənə edən Sizə dost və mühibdir.

Ümidvar oluram Bari-taala həzrətləri olan mərhəmətindən mülaqati-bizzat ilə müşafihəmizi mərzuq edə.

Əxa, vələdimiz Əhməd Dəbirovu Sizin yanında əmanət qoyub, təvəqqe edirəm ki, ona lazım olan elm və adab yollarına və təriqi-xitabə və hüsni-müaşirəti-əhbabə və vücuhu-kətəbə və kitabə qərib və yavux edəsiz.

Bu zikr olunan beytlərin müqtəzasınca Sizə lazımı-bilvacib bilirəm mənim oğlum Əhmədə və sair müteəllimlərə və hətta ammətül-müsliminlər üçün ehsan etməyə cüngə vaxtül-imkandır və sizin cahdan zəkətidir. Cüngə nisabə yetişibdir. Ol ehsan sizin üçün indüllah bir xəzinədir.

Uzun oldu. Dostların dabıdır. Bağışlayasız.

Və eyzən

Bu kağız yazan Məhəmməd əfəndi həmin kağızın içində bir üç manat pul göndərib, Siz cənabdan təvəqqe edirəm ki, Qafqaz vilayətində Sizin tədbir ilə çap edən qəzetlərin üslub və dabi ilə bizə də qəzeti göndərəsiz.

İnşaallah taala.

Mürsəl iləyhin üstündə ism və rəsmi belə olsun.

Zakatala şəhərində sükunət edən Zakatala nahiiyyəsinin qazisi:

Balakənli Məhəmməd Dəbir əfəndi Hacı İbrahim əfəndi oğlu.

Fi mahi-yanvar sənəyi-1877

S.v. 34

Yazıldı Quba şəhərində şavval ayının əvvəlində 1292

Mənim əzizim Həsən bəy!

Çünki şimdiki zəmanə dəyişilib, hər kəsə lazımdır öz qəbahətini bilsin və öz zehindən çıxmasın. Təvəqqe edirəm bu zeylə yazılan məktubunu ifrati-təfrizini vəz edəndən sonra buyurasız «Əkinçi» qəzetində səbt olunsun.

Məktubat

Keçən həftələrdə biz yazmışdıq Quba yəhudiləri öz mülk və mallarını nataryus ələ oğlanlarına, ya övrətlərinə verib, sahib tələblərə bir qəpek vermirlər.

Bu sözün dürüslüyündən ötrü dübarə yazıb məlum edirsiz ki, Quba yəhudiləri ol mərtəbədə pullu olubdur ki, hətta cənabi-senator İkalın bu günlərdə bizim Quba şəhərinə təşrif gətirmişdi riviziya etmək üçün. Şol vaxt qamu Quba əhli ədalət divanının səmərəsindən və ümum əmələcat suddan razılıq etdilər, qeyr əz yəhudilər və müsəlman əhlindən bir nəfər şəxs. Hansılar ki

məqami-hirs və tamaha gəlib, cənabi-senatora şikvə etdilər ki, sudebni pristavlar bizlərdən çox praqon alırlar. Amma bədbəxt yəhudilər bilmirlər ki, pristavlar dörd atın praqonunu alırlar. Və ədalət divanının qət və tiyyərini tez əncam etməkdən ötrü həbs olan malın şahənə təsdiq olan taksı ilə xərcini alır. Bu səbəbdən onların gözüne artıq praqon görünür. Və taksı ilə əxz olunan xərci dəxi praqon hesab edirlər.

Təhqiq olan vaxtı məlum oldu ki, pristavlar nəinki onlardan artıq pul almırlar, bəlkə onlar qoyulan nizam hesabından pristavlara borclu qalıbdırlar.

Pəs Quba yəhudiləri elə bilirlər ki, qeyri-yerlərdə halva yeyirlər və pristavlar müftə, praqonsuz işlərə iqdam edirlər.

Xülasə, Quba yəhudilərinin və həman müsəlman tayfasından bir nəfər şəxsin daimülövqət fikirləri budur ki, qulluq əhillərini nahaqq şikayətlər ilə əmnayi-dövlətin nəzəri –mübarəkində xar və zəlil etsinlər. Amma biçarələr bilməyirlər ki, ədalət divanının səmərəsindən heç kəs, ələlxüsus qulluq əhli özünü bədbəxt etməz. Və keçən nayiblər əhdi deyil ki, hər qulluq edəni dövlət bədbəxt edib, hər bir şikayətə görə xaric etsin.

B.T.

S.v. 35

İrəvandan məktubdur

Cənabi-münşiyi-qəzeti-«Əkinçi»!

Bu zeylə qeyd olan övsafi ki, İrəvan şəhərində olan İran vits-konsulxanasının münşisi Mirzə Kazım Axundzadə Təbrizli «Əkinçi» qəzetinin bina olmağı

xüsusunda yazıbdır, təvəqqö edirəm çap etdirəsiniz.

Həmd və səna xalığı-niəmi-vala üçündür ki, məxluqatı ədəmdən vücuda gətiribdir və insanı nitq və bəyanla sair məxluqatdan dərəcəyi-şərəfət və imtiyaza yetiribdir. Bəlkə fəsaəhət və bəlağət bəzi xas kəslər üçün böyük kərəmət sayılıb, gözəl nitq və göyçək bəyan ilə ümumi-xalqı hidayət və irşad etmək üçün əziz və hörmətli kitabətlər edibdirlər və mənəfətli yazılar yazıb və qoyub gedibdirlər ki, əgər bu halda təfsil verilsə milliyyəti mübahisələr dəxi ortaya gəlib, əlahiddə bir qəzet bu xüsusda gərək çap olunsun.

Xassə protestant milləti ki, süxənvərlik meydanında mübahisə atını cövlana gətirib, həqq və nahəqq öz sözlərini mənqul və məqul və məhsus dəlillər ilə irəli yeridəcəklər.

Əlqərəz, bu zəmanədə hamıya məşhud olan dəxi belədir ki, hər elm və mərifət sahibi üçün dövletlər və millətlər tərəfindən himayət və riayət olunub və sairlərinə nisbət imtiyazlar verilibdir. O dəxi öz qüvvəsi və mərifəti qədərincə kitablar və qəzetlər cəm edib ki, salhayı-sal dillərdə məzkur və əhli-mərifət indində mötəmidəleyh olur. Necə ki müəllimi-mədrəseyi-darülfünuni-Badkubə cənab Həsən bəy Zərdabi özünün və əhli-məmləkətinin haləti-haliyyəsi və mayehtacının qeyri-fərahəm olduğu ilə yenə «Əkinci» qəzetinin binasını qoyubdur və nə qərar zəhmətlər çəkiblər ki, onu çəkməyən bilməz. Pəs onun şükrü bizlərə vacib və əhli-mərifət yanında ikramı lazımdır ki, onun faydası zahirən və batinən taliblərə nəf verən və fayda artırandır. Əgər bir kimsə onun faydalarına münkir olsa, yaxud bilfərz öz aqlında vaqien ondan faydabərdar olmaya, həmin bu bir külli fayda ki, türki qəzetinin ixtirasını və binasını edib, o münkirə bir vazeh cavabdır.

Zira ki, çox mümkündür ki, sair sənətlər kimi

müruri-dühur ilə bu qəzet qəzetlər içində mümtaz və məğbuli-xassü amm olsun.

Xülasə, onun şükrü və ikramı barəsində bu neçə fərd inşa olunub, göndərildi;

Ey edən qəzetilə hər şəhrə gövhərlər nişar,
Kənzi-məxfi imişşən əvvəl, indi oldum aşkar.

Adını qoydum «Əkinci», dəhrdə xoş qoydun ad,
Eylədin bu ad ilə hər şurəzanı lələzar.

Şübəsis hər əkdiiyın axır biçər hər kəş vəli,
Bu əkin hər danəsi zimmində min-min nəfi var.

Ey qoyan elmi-ədəb şəhrinə bir asan bina,
Ey çəkən imlavü inşa mülkünə möhkəm hasar.

Yaxşı məmur eylədin hikmət binasın, mərhəbal
İndi abad oldu səndən, bu səbəbdən hər diyar.

Ey Həsən bəy, ey cənabi-xacə, ey bəhrül-ülüm,
Ey tapan hər fəndə həddindən artıq iştihar.

Yetmişən həddi-bülüğə ömr ilə hər elmdə,
Özgülər bir tiffə bənzər ki, divanını dadar.

Danişü fəzli kamalü əqlü fəhmü mə'rifət,
Yaxşı xəl'ətdir, biçilmiş qəddinə nə gen, nə dar.

Çox da diqqətculara tutma qulaq, sə'y-diqqət et,
Kim ki, aqildir edər millət işində iftixar.

Kim ki, irad etsə, kafidir ona bu bir məşəl,
Bir qəpik bəyənməyən, sən gəl bir abbasi çıxar.

Bir dəxi neyzən ki, neydən ağzını çəkdi, dedi;
Sən əgər yaxşı çalırсан, al və çal mən bər kənar.

Baxma bəzi sözlərə, sən mixi möhkəm çal yerə,
Molla Nəsrəddin dedi: bu qaçsa, ondan bərk
qaçar.

Paydar olsun adın aləmdə elmü fəzi ilə,
Ta ki, bu əflak, bu ədvar vardır paydar.

Məhəmmədəli bəy Vəliyev

S.v. 37

İrəvandan məktub

Bir neçə həftədir İrəvan uyezdnin Dəvəli qəryəsində bir adamxor heyvan peyda olubdur. Gecələr gəlib evlərdən uşaqları aparıb yeyir. İndiyəcən on üç nəfər uşaq və bir övrət tələf edibdir. Uşaqları bilmərrə yeyib, amma övrətin hüqqeyi-pünhanın yeyib, özünü buraxıbdır. Həqiqət xeyli xoş səliqə imiş. Bu halda məzburə övrət sağdır və müalicə olunur. Həmin heyvanı görənlər kəsərlərdən bəziləri deyir ki, itə oxşayır və tükünün rəngi qırmızıya mayıldır. Bəziləri deyir ki, qurda şəbahəti çoxdur. Özü də qara rəngdir. Bunlardan məlum olur ki, bir deyil, çox olur. Bəlkə bu yaxın zamanda İrəvan uyezdnin Çiğın mahalının bir para kəndlərində də görünəbdür. Bir neçə uşaq o kəndlərdən də aparıbdır. Hərçənd Çiğın mahalının və Dəvəli qəryəsinin xalqı gecə və gündüz əllərində tufəng qəryələrinin ətraflarında qaravul çəkirlər ki, bəlkə görüb öldürsünlər.

Nəhayət, nə görmək məqdur olur və nə öldürmək

müəssər. Bu xüsusda uyezni naçalnikin böyük pomoşniki cənab Şaqubatova məratib etdilər. Çörək nə aşkar olacaqdır. Keyfiyyətini vaxtında müfəssələn yazarıq.

11 sentyabr sənəyi 1875

Məhəmmədəli bəy Vəliyev

S.v. 37

Məktubat əz şəhri – Quba

Bizim Quba şəhərində erməni camaatı güzəranlıq babında lazım olan umuru müəssər olduğu üçün tədarük edib, öz ovqatların bu az olan ömrün zindəanlığına sərf edib, səy və təlaş ilə fəqərəyə və məsakinə dəxi kömək edirlər. Əlavə elm və ədəbi artıcaq edib, daima fikirləri budur ki, sair millətə küliş olmasınlar. Beləki erməni tayfası Quba uyezdnin Giləvar qəryəsində şkola bina edib, bir nəfər müəllim məvacib ilə tutublar ki, öz əhlinin uşaqlarına rusi və erməni dili ilə tərbiyyət verilsin. Çünki oranın əhli öz dilini yaxşı bilmir. Məhz müsəlman içində sakin olmaq səbəbi ilə qeyrət onlara üz verib. Qeytanlı dəftər hazır edib, pul cəm edirlər.

Əvvəla məzkur mədrəsə üçün güzəran olsun və saniyənlər həmin qəryədə kilsə təmir olunsun. Sədayinəqus sübhü şam vurulsun. Əlavə bərin (bundan başqa) artıq pul fərahəm etmək üçün dekabr ayının iyirmi altıncı gecəsində və yanvar ayının onunda erməni teatrı bina edib, məbaliğ pul cəm etdilər. Bundan masiva buyağ vəfat etməyinə görə - bizim uyezdnə naçadnik Kozilyakovski mülahizə edibən ki, Quba əhliindən bir

27 iyun 1877-ci il

Yenə bir qəzet; Simirinqeski oblast, Ufa, Kurutvirni, Əbdülqəni Əbdülcabbar oğlu Üzeyirova altı aylıq ... bir təngə illik tin ağça salındı.

S.v. 39

Alişana!

Əvvəla xidmət cənabınıza salamətlkdir. Saniyən gərəkdir mən cənabınıza pul göndərəydim. Amma mənim bu il işim bir az yamandır. Səbəb bu ki, ol kəndlərdən bu il daxil olunmadı. Onun mənə çox zərəri oldu. İndi cənabınıza məlum olsun ki, hər nə xərc olsa çəkəsən. Axırda məndən çox xatircəm olasan.

İkiminci yazmışdın ki, Bəbax düzəndən mənə beş yüz dəst yararmı? Əlbəttə olar. Xatircəm olasan. Bir də cənabına məlum olsun ki, onun da, Mehdi xanın hissəsi on altıdan üç hissəsi payı var. Bu payın da səndəki pul hesabı ilə mənim adıma gətirəsən. Səbəb ki, səndəki Mehdi pulu qardaşım ilə ayrılarda yalnız mənə düşüb. O pulda qardaşımın, ya bacımın hissəsi yoxdu.

Bu əhvalatdan sənə yazmaqda qərəz odu ki, dağıstanlı ilə kağızlaşanda Mehdi xanın hissəsin də o kağıza salasan və ikinci kağızı sənə adına və yalnız mənim adıma olsun. Cənabın barışıq ilə qurtarsa mən də razıyam.

Kağızın cavabını və əlavə bir əhvalat yazanda Nuxada Mirzə Qulubəy Lütfulibəyovun üstünə yazarsan. Oradan mənə tez çatar.

Bəradərin: Əlibəy Qutqaşinski

S.v. 40

parası öz başına pulunu verməyə qadir deyil. Siyahi (tərtib) edib bir para adamlardan pul əxz edib. Ol günə fağır və fūqərayənin baş pulunu verir.

Qərəz, ixtlas ilə hər bir cəhətdən öz işlərini başa yetirir. Amma biz müsəlman tayfası elm və ədəbdən qaçıb, vəsileyi-rəhmi gözləməyib, elmül-əbdani və əqlül-maası araya salıb, sünnü və şəriyyəni yoxlayıb və əşiya mümkündür ya yox deyibən, bunlar ilə firsəti fəvt edərək və bir nəfər erməni diğası qazandığını necəki «Əkinçi» qəzeti yazır əlli nəfərimiz qazana bilməyir.

Bavücludi-in şirvanlı Hacı kimi adam elm və ədəbi aşkar edən şəxsə də bica istihza edib həvəsdən salır.

«Bəli, in qafilə ta behəşr əst»

Bizlər elmi-ədəbdən uzaq olacaq və uşaqlarımız adam öldürməkdən və soyğunçuluqdan savayı bir elm və mərifət təhsil etməyəcəklər.

Abbas bəy Qarabaği

S.v. 38

İzzətli gimnaziya učiteli Həsən Məlikzadə həzrətlərinə!

Küpdən-küp dualar bə'dində ötə bizlərə altı aylıq qəzet yabarsan.

Adres: Simbrinqeski oblast, Ufa, kurutqıbal
Həkimcan Seyfulina gedib yazarsınız
Bir təngə aylıq tin ağça saldıq.

Didarınıza aşıq:

Həkimcan Seyfulin

* Bəli, bu karvan qiyamətədek axsaya-axsaya gedəcək.

Bizim vilayətimizdə türk dilində qəzetə çap olmağın şükranəsində xalqın tərbiyətində varid olan ayatı-Qurani və əhadisi-şərifə görə keçən il bir para faydalı mətləb yazmaq binası varımızdı. Xüsusən natamam qalan elmi-əbdan məsələsi bizə səfər ittifaq düşməyə görə müraciətdə heyf üslubi-kəlamı dəyişmiş gördük. Çünki 4 nömrədə Əhsənül-qəvaid ilə kapitan Sultanovun miyanında olan güftəgu küdurətə müncər olmasın deyib, qardaşlar arasında sülh olsun etibarına arz edirik;

Cənabi-kapitan, İslam firqəsi 73-dür və imam Hüseyini şəhadətə yetirənlərin çoxu Kufə əhllərindən o cənabi Kufəyə imamət etməyə yazıb xahiş edənlər idi. Onların sərkərdələri həmin aşura günü Kərbalada öz əməllərindən peşman olub, bir-birinə bey'ət etdilər ki, xürc etsinlər.

Cənabi-Əhsənül-qəvaid, baş çapmaq məsələsi füqəha arasında haram olmağı mütenazə fihdir. Lakin şüribi-xümr Qur'an ilə hörməti sabitdir.

Bu zaman İranda şayedir niyə üləma və hükkami – İran nəhy əz münkər etməyirlər?

Bəs o cənablardan mütevəqqe oldur ki, üslubi-kəlamı dəyişib, üqəlapəsənd və faydamənd mətləbə iqdəm etsinlər.

Kərbəladan gələn zəvvar belə xəbər verir ki, deyirlər İranda Zəncan şəhərinin 4 ağaclığında bir dağda qızıl mədəni tapılıb.

Təvəqqe olur ki, bu mətləbi çap edəsiniz.

Əbu Saleh Əzudi

(Əz tərəfi-axınd Hacı Molla Məmmədhüseyn)

S.v. 42

Fars dilindən tərcümə

Yazıb bildirim ki, altı aylıq qəzetə abunəsinin haqqını bir manat yarım olaraq ünvanınıza göndərdim.

Cəsərət olmasın deyə bir məsələni xidmətinizə çatdırmaq istəyirəm. Mümkün olsa qəzetinizdə xarici xəbərlərə daha çox yer ayırasınız. Ona görə ki, camaat yeni xəbərlərə daha çox ehtiyac duyur. Ayrı-ayrı ölkələrdən yeni xəbərlər eşitmək istəyir. Müxtəsər də olsa qəbul edərlər. Sizin nəşr etdiyiniz qəzetə marağ daha çoxdur. Çünki yerli camaat rus dilini bilmir. Rus dilində olan qəzetlərdə xarici xəbərlərə daha çox yer verilir.

Cəsərət etdiyimə görə məni bağışlayın.

Molla Məhəmməd ibn Hacı Xəlil Əfşar
Şaban ayı, sənə 1292

S.v. 44

Məktub Dərbənddən

«İkinci» qəzetinin üçüncü nömrəsində oxuyub ticarət xərci qədərini təfzili mülahizəsində şad olduq ki, qəzetxana bir neçə manat nəf' bizə yetirdi.

Amma xəyalımız bərəksinə düşdü. Məsələn:

«İkinci» qəzetində əvvəlimci qism amil şahidnamə 20 manat, çapaxana pulu 4 manat, cümlətəni 24 manat. Amma bizdə alınır şahidnamə 20 manat, çapaxana pulu 5 manat və şəhər pulu 2 manat. Cümlətəni 27 manat.

Həmçinin ikinci qism amildən şəhər pulu üzərinə görə biz «İkinci» qəzetinin təfzilini mənzur tutub polisedən sual elədik ki, Qafqazın niyə bir vilayətində amildən

şəhər pulu yoxdur, amma bizdən nə hesab ilə alırsız?

Cavab oldu ki, amillik həm sənətkarlığa daxildi.

Bilmirdik ki, aya «Əkinci» qəzeti səhv düşüb və ya indi bizim polisiya zakonu düşünməyib. Ona binaən rica olunur «Əkinci» qəzetxanasından ki, zəhmət qəbul edib kitabının hansı fəslində isə elam edə ki, belə kəsad ildə xalqın xərci artıq olmasın.

Əlimədəd Abdulla oğlu
Fİ 26 vefral sənəyi – 1876

S. v. 47

İsmət və lffət nişanlı, mükərrimətli və məhəbbətli, valide məqam və millətli-Məhəmmədiyyə-hənəfiyyə qeyrətlişi (bütün müsəlmanlara elm öyrənmək vacibdir)
Hədisi-şərif-masədəqəsi

Hüzuri-müəllimə və müşfiqanələrində bile'zaz vəl-ikam, dua və salam ədasından sonra ərz və e'lam;

Həmin fevralın 14-də məstur məktubi-şərifiniz 21-də vasili-yədi-daiyanəm oldu. Nə qədər xoşnud oldum. Xüda şahid. Çünki ülumi-diniyyə və maarifi-əsriyyə maraqlısı və dərdilbəstəsinə elm sözü, xüsusən elmi-din sözü nə qədər ləzzətli olur, məlum.

Buna görə əvvəla bilicmal sizin xahiş və mətləbinizə əməl etmək mənə vacib olduğundan ərz edirəm ki, məzkur şəxs bizim dərvişinə indimizə irsal buyurmaqda mümtəzəsiz. Ədəmi-qəbul sözü tərki-ədəb olduğundan zəbanıma gətirmənəm.

Saniyə, ələttəfzil cürət edirəm, elam edim ki, zəlzələyi-məlumədən Şamaxı əhvalı Sizə məlumdur. Müşahidə etmiş qədər ki, olduğuma məscidi-cameyi-qədəimdə iyirmi iki fəvqani və təhtani hücrə və dər-

xanaları var idi. Daiyi-fəğir onlar güncayış edən qədər tələbəyi-ülumi-şəriyyəni təlim və tədris edirdim.

Cümləsi və məscidi xarabə və xak ilə yeksan oldu və hala xarəbədər. Divan tərəifindən izn verilmədiyindən və həm binasına baliğ məbləğ olmadığından və bu halda Şamaxıda hərçənd bir hücrə mənzilində məskən təmir və tərmiyət edib, əyal və külfət ilə sükunət etmişəm. Taxtadan bir məscid, havası çox soyuq bina etmişik. Müvəqqəti içində ə'yad və cümə və övqati-sələtdə cəm oluruq. Lakin birçə nəfər tələbə sükunət edəcək mənzil və hücrə yoxdur. Məscid dairəsində və bəlkə Şamaxının əhli-islami olan məhəllində məgər yuxarı rus və erməni məhəlləsində bir para evlər sağ qalıbsa ondadır ki, kirəneşinlər oturmuş, baha qiymətlə. Buna görə məzkur tələbə dərsi asan, lakin sükunət edəcək yer yox. Burasında acizəm.

Məzalik ərz edirəm, Göyçay uyezdində vətənimiz Diyalı qəryəsində oğlum var. Yaxşı molla. Tədris edir, tələbəsi dəxi var. Hərgah razı olsaz və xahiş eləsəz onun mədrəsəsinə irsal edin. Mən də lazım olan təkid ilə oğluma yazım. Dərsinə mütəvəccəh və mürəqib olsun. Kamalınca oxutsun ki, inşaallah taala əyyami-seyfdə Diyalıya məclis dəftərxanasına özüm də gedərəm. O vaxtda mən də oxumağına nə günə səy edərəm. Mənə vacibdir. Qaldı məzkurun dolanacağı və vəchi-maəşi xüsusunda.

Əvvəla Dağıstan və ləzgi tayfası qaydası ki, tələbəyi-ülümə əhsan edirlər və xərcin çəkib, oxudurlar.

Bizim bu diyarda, xüsusən Şirvanda adət deyil. Tələbə öz xərci ilə oxuyur. Yeməyi və içməyi və libası və fərşi, cəmi xərci özündən olur.

Məzalik hərgah məzkur qonşunuz olan talib yaxşı müstəid və zəki olduğu halda fəğirsə, atası və tərbiyəsi-nə kəfil olan yoxsa və cənabınız əlhəmdüllaah yədi-tuli

sahibəsi olmaq ilə, beləki Həsən bəy kimi zövc və Əlimərdan bəy kimi damad məbsut olaydı. Elə bir fəğir-talibin haqqında ehsan buyurmağa müzayiqə olsa, mən daiyi-fəğir, xadimi-elm iltizam və kəfalet edirəm ki, ağızımdan loğmamı və bədənimdən libasımı çıxarıb, ona ehsan edəmə gəlsin.

Bemədədi-Allah-taala söz verirəm məzkuru yaxşı alim etməyə, səy edəmə be tövfiqi-Allah-taaladan.

Bəşərtiki, talibi-məzkur istedadlı və zəki ola və zəmanə talibləri kimi həsayi-nəfsə tabe olmaya. Və illa nə etmək olur? Mütəəlimə və talibə lazım olan altı nəsnədir ki, üləmayi-salifə bəyan və irşad buyurmuşlar.

Əfv edəsiz. Müqtəzayi-hal oldu bir qədər tətvil elədim.

Alişan mükərrəmətli Həsən bəy hüzuri-şəriflərinə və alişan maarifpərpər Əlimərdanbəy Topçubaşov cənabına xeyir-duaya məşhub salam edirəm və həmə övqat duaçıları varam.

Xadimi – şəriəti –Məhəmmədiyyə
Şamaxıdan Hacı Əbdülməcid
Əfəndizadə

Fi 22 fevral sənəyi – 1903

S.v. 48

Müsəlmanların xeyirxahı olan insana salam olsun!

Yazıb, bildirirəm ki, iki il olar ki, sizin nəşr etdirdiyiniz qəzeti oxuyuram. Onun səhifələrində Siz öz xalqınızı açıq-aydın nəsihətlərlə elm və ədəbə meyl etmələrinə həvəsləndirirsiniz. Bununla da Siz müsəlman xalqlarını əlbir olmağa çağırırsınız. Bununla da öz xeyirxahlığınızı

sübut edirsiniz. Bəzən görünür ki, avamlıqdan eyni dindən olan tayfalar arasında ədəvət yaranır. Çalışmaq lazımdır ki, belə hadisələr baş verməsin (Belə hadisələrin qarşısını əvvəlcədən almaq lazımdır).

Mən son vaxtlar Astrabad şəhərinin tabeliyində olan Cəz (limanında) oldum. Buranın əhalisinin məişət və güzəranı ilə tanış oldum. Əvvəlcədən mən sizə qarşı olan hörmət və ehtiramımı bildirib sizdən xahiş edirəm ki, Siz öz qəzetinizin səhifələrində elmsizlikdən baş verən hadisələri də işıqlandırarsınız. Müsəlman millətinə bildirsiniz ki, elmsizlikdən burada onun hüququ necə tapdalanır. Bir-birinə olan münasibətləri işıqlandırarsınız ki, başqalarına ibrət dərsi olsun. Buranın torpağı münbitdir. Burada pambığ, düyü, arpa, taxıl, küncüd və ayrı-ayrı meyvə məhsullarını yetirmək mümkündür. Lakin camaat çox kəsib yaşayır. Burada həkim yoxdur ki, xəstələri müalicə etsin. Hətta belə hakimləri də olmadığından onları müdafiə edən də yoxdur. Cəz limanı bir tərəfdən dəniz kənarındadır. Türkmən tayfaları dəniz kənarında yaşayırlar. Onlar hər il kəndlərdən əlli tükəndən yüz tükənədək xərac alırlar ki, onlara toxunmasınlar və onlardan əsir aparmasınlar. Yene də bununla kifayətlənməyib, hər il onlara hücum edərək əsir götürürlər. Yerli əhali isə məcburiyyət qarşısında qalıb, pul verməklə əsir götürdükleri adamlarını geri alırlar. Yaxud dənizdə olan rus dəniz qüvvələrinin köməyi ilə onları azad etdirirlər. Bu da müsəlman müsəlmana olan münasibəti. Elmlı, bilikli və bəsirət sahibi olan şəxs belə hərəkətlərə yol verməz. Bundan artıq başağrısı vermərəm. Hələləik sağ olun!

Ismayıl ibn Hacı İbrahim Xəlil
18 ramazan 1294-cü il

S.v. 51

Hörmətli məktub!

Salamlar olsun! «Qafqaz» və «Müşfiq» qəzetlərində yazıldığına əsasən belə anlaşılır ki, Siz cənablar «Əkinçi» adlı qəzet nəşr etmək fikrindəsiniz. Sizin bu təşəbbüsünüz çox xeyirxah və insanların ürəyincə olacaqdır. Düşüncəli adamlar onu alqışlayacaqlar və alınmasına tələsəcəklər. Eçmiədzin uyezdi olan sakinləri həmin qəzetin alınmasına və yazılar göndərilməsinə çalışacağam. Belə ki burada yaşayan müsəlmanlar həmin qəzeti oxumaqla kənarlarda baş verən əhvalatlarla tanış olsunlar. Həmin məktubla bir manat da pul sizin ünvanınıza göndərirəm ki, həmin qəzet nəşr olunan kimi bir nüsxə də bizə göndərəsiniz. Qəzeti oxuduqdan sonra onun haqqında yerli əhaliyə məlumat verəm. Onları da həmin qəzetə abunə yazılmağa həvəsləndirəm. Ümid edirəm ki, bizim tərəflərdə baş verən əhvalatları yazsaq, siz də onları öz qəzetinizdə dərc edəcəksiniz.

Hələlik bu qədər. Vaxtınızı çox almıram.

Həqiqi dotunuz: Mirzə Məhəmməd
Yaqubəli bəy oğlu

İrəvan quberniyası, Eçmiədzin uyezdi, Dağarşabad kəndi.

29 avqust 1875

S.v. 54

«Əkinçi» qəzetinin redaksiyasına!

Məktubla birlikdə on iki manat redaksiya ünvanına göndərib, mənim adıma dörd nüsxə «Əkinçi» qəzetindən

göndərməyinizi xahiş edirəm.

Bu uyezdlə, yəni Eçmiədzin uyezdində yeni baş verən əhvalatdan biri budur ki, padşah əsgərləri dalbadal uyezdə daxil olurlar. Bu uyezdin müsəlman və erməni sakinləri sevinclə onları qarşılayırlar. Hətta bəzi kəndlərin sakinləri onların ayaqlarının altında qoyun və inək kəsdilər. Üç kilsə ermənilər çörək və duzla qarşıladılar. Ümid edirəm ki, bu uyezdin əhalisinin Rusya dövlətinə qarşı münasibəti nəzərdən yayınmayacaktır. Bununla da məktubumu bitirirəm.

İrəvan quberniyasının Dağarşabat kəndinin sakini,
Eçmiədzin divanxanasının mütercimi Mirzə Məhəmməd
Yaqubəli bəy oğlu

28 dekabr 1876

S.v. 54

14 dekabr 1875

Qardaşım Həsən!

...yazdığın kağız barıt ilə ki, üç girvənkə gəlib mənə vüsul oldu. Qarpız toxumu yazmısan. Hazır eləmişəm. Bir az da qeyri yerdə var. O da gəlsin tamamını bir yerdə göndərrəm. Hərgah xahiş edəsən, yainki Zərdabdan mötəbər adam getsə, göndərə bilərəm. Qəbzə də alıb sənə göndərrəm. Dəxi samavar gəlib çatmayıbdır. Heç bilən yoxdur, necə olub? Bala Malıbəyliyi tanıyır. Dalandara tapşırısan o adam Badkubəyə gələn saatda sənə məlum eləsin. Bir də dəmir yolunun planı Zərdabdan bir verst şimala düşüb.

Çaparxanası da padşahlıq yerə düşüb. Bəy yeri deyil. Bizim camaat elə adam deyillər, başa düşüb bizə mane olsun. Hərgah mane də olsa İvanov ilə danışasan. Ərizə verib üç desyatin yer alarıq. Yəni əlahiddə yerimizdən verib dəyişdirrəm. Bir də Mehrəlinin barəsində gecə də yuxum yoxdur. O yer onlara tənq keçir. Özün də işdən xəbərdarsan. Bir növ ilə sən də vəsadətlik edəsən gətirsinlər Badkubəyə. Bacaran yerəcn bərk kuşış edəsən. Mən sənə yazmaq nə lazım. Bir də mən evdə qalmışam bəkar. Olan dövlətin də tamam olub, qurtarıb. Dəxi qulluq da bacarmıram, qocalmışam. Dəmir yolunda fəhlələrinin üstündə adam lazım olacaqdır dursun. Çünki Zərdabda bu havada qeyri adam durmaz. Hərgah onlardan sənin ilə dost olan olsa, təvəqqe edəsən məndən ötrü. Onlara çox adamlar lazımdır. Hərgah mümkün olmasa, lazım deyil. Yəqin onlara çox lazım olacaqdır. Ələlxüsus mən bu tayfaya çox bələdəm.

Xülasə, özün bilərsən və bir də sənin qəzetlərin pristavlarda ləng olur. Elə camaat var hələ (onlara) çatmayıbdır. Qubernatora yazarsan mənə belə xəbər çatıb. Yazmayasan ki, qardaşım yazıb. Belə olsa xalq gələn il rəğbət eləməz. Gərək bir təhər üstə qoyasan. Belə olmaz. Vəssalam.

Səfərəli Məlikzadə

S.v. 62

Rəf'ətli və fəzilətli olan məxdumina alişan Həsən bəy
və validəmiz Hənifə xanım!

Bə'd at-təhiyyə vəs-sənə məruzə-hüzurunuz ola ki,
Əfəndi Seyid Mətləbi cənabınız üçün Seyid qəryəsinin
prixodu ayrı olmaq nömrəsi ilə göndərmişdim. Cənabınız

ziyadə cüstücü edib qubernator dəftərxanasında həmin işə sərəncam göstərməyə binaən və Seyid Mətləb üçün buyurmuşdur ki, həftəcn sizin üçün həmin işdən əhvalat bilib, tezlik ilə bir əhvalat yazarıq. Bu anacan müntəzir varıq. Sizin cənabınız tərəfindən bir əhvalat yoxdur. Təvəqqe edirəm ki, cənabınızdan zəhmətpəzir olub bir kağız irsal buyurasınız, bizi xatircəm eləməkdən ötrü.

Uca olan cənabınızdan yenə təvəqqe oldur ki, bu barədə sərəncam buyurasız. Hərgah bizim üçün cənabınızdan kağız olsa, kağızın üstünü Kürdəmir... Dadaş İslam oğlunun üstünə yazın. Sair xədəmatınız olsa, buyurarsız.

Bağı dua və salam.

Bəndəniz: Afieddin Nuru oğlu
Əfəndi

Fi mahi-iyun 1901

S.v. 72

Bismillahir-rəhmanir-rəhim!

Bəhüzuri-alişan Həsən bəy məruz midarəm göndərdiyimiz kağıza vüsul oldu və min yüz bir manat poçta salıb kvitansiyasın hamili-vərəqə ilə hüzurunuzə göndərdim və məxaricatı bu qərar ilədir:

Xərci-poçt; 4 manat 61 qəpik.
Kağız Ədilbəyə: 2 qəpik.

Xərci-2 toğra ərizə: 28 qəpik

Tütün (Samsun) – 2 manat.

Məşədi Əbdülvəliyə: 1 manat 8 qəpik.
Əbdilbəydə qalib: 41 qəpik.

Əlavə bərin Molla Abdulla ləzgi ilə hərgah Şamaxıya gəlməyi səlah görsəniz əvvəla müqatə olan məbləği xah cənabınıza və xah qeyrəyə təslim olunsun. Sonra gedəsiniz. Çünki müştərək işdir. Sonra başağırısı olmasın.

Saniyə, hər qədər qəzetə və qeyri kağızlar var idi, Molla Abdulla ilə hüsurunuza göndərmişdim. Ümid vüsul ola və onlardan qeyri kağız-filan yoxdur.

Cənabınız buyurun. Ağaclar Rusiyadan gəlməyibdir, ta biləsiniz.

4 aprel 1881

Göyçay, mərqum İsmayıl Nazirzadə

Ümidvaram Məmədağaıya piş əz vaxt kağız yazasız.

S.v. 73

Cənabi-alışan!

Çünki qədim zamandan bu vaxtədək tarixi-məsihi islami tarixi ilə mütəvəq olunsun və hərgah bina etmiş olsalar da biz ona alim deyilik.

Əlhəmdüillah bu vaxtda biz xoşbəxt olmuşuq ki, sizin kimi ali həzrətlər ömri-əzizi və övqati-şərifli təlimə

sərf edirsiniz ki, biz müsəlman tayfası üçün xoşbəxtlik hasil olub.

Binaən ona sizin cənabınızdan təvəqqöi-küllü odur ki, bu zikr olunan hesabdan ötrü bir dəsturul-əməl bina edəsiniz ki, hicrət ilinin və ayının hesabı tarixi-məsihinin ili və ayı ilə mütəvəq olunsun.

Məsələn, keçən vaxtda məhərrəmül-həramın üçüncü günü 1270-ci ilin məsihinin hansı ili ilə və günü ilə mütəvəq imiş?

Hərgah məsləhət olsa «Əkinçi» qəzetəsinin gələn nömrəsində bəyan edəsiniz, bəlkə hamı taifeyi-müslimin bəhrəyab olsunlar və illa bir ədəd marka Sizin cənabınıza göndərilər ki, bir əlahiddə vərəqə üstə yazıb, Naxçıvan şəhərinə mərsul edəsiniz.

22 mahi – səfərül-müzəffər 1293

Əliqulu Novruzov

S.v: 74

Alışan, müəllaməkan cənab Həsən bəyə!

Əvvəla dua gülşəninin abyar və sənə bağçasını hasar etdikdən sonra bu tərəfin əhvalını istixbar etsəniz əlhəmdüillah salamat varıq. Cənabi-Allah sizləri də salamat eləsin.

Digər məruz ola ki, neçə vaxtdır sizlərdən bir əhval yoxdur. Təvəqqə edirəm ki, əhvalınızı yazıb məlum edəsiniz. Bizlər də təskinülqəlb olaq.

Əlavə, biləsiniz ki, bəylər sənin kağızına qol çəkirlər. Nə qədər illa etdim, razı olmadılar. Nə sərəncamın varsa edəsən və əgər xahiş etsən bizlər qol

yazaq. Təvəqqe edirəm ki, bu kağızın cavabını yazıb elam edəsən.

Bağış mütərəssidi-xədəmati-layiqiniz varam.
Əz tərəfi-Məmməd bəy Rüstəmbəyov Zərdabi

S.v. 76

Dusti-mehriban Həsən bəy!

Şimdiki kağızımda keçən poçt yazdığım fəslin başısını yazacaqdım. Lakin səd heyf ki, bu gün zasedaniye okrujnoy sudda tez başlanır. Macal yoxumdur ki, yetirə bilim. Ona binaən yazı bilmədim. İnşaallah ibtida füsulu basəliqə və mətin yazıb göndərəcəyəm. Əlavə bundan hərgah elmi-əbdan, elmi-əbyan, əqli-maaş, əqli-məad fəqərəsindən əl çəksələr, özgə fəqərələrə mütəvəccəh olmaq olur. Vaqian həqiqətdə bu çətin məsələ deyil ki, ehtiyacı bu qədər danışığa olsun. Lakin sual edən iləli-məsailədən xəbəri yoxdur, ona bir cuzi çətin görünür.

Dusti-mehriban Həsən bəy! Bir qəzetin üstündə mənə yazmışdın ki, sən niyə heç zad yazmırsan? Filvaqe bəndə çox dilxor olmuşdum fəslim çap olmamaqdan ötrü. Amma daxi nə dəxli var? Sizin bu qəzet islamdır. Mən də şirvanlı hacı deyiləm ki, kölgəmnən döyüşüm. Ümidvaram ki, bu zəhmətləri ki, məhz millət təəssübü ilə çəkirsən, biəcr və zayə olmasın. Bağış vəssalam.

İcmaı siyahi bu poçt ilən göndərmirəm. Amma bu adres ilən qəzetə gələn sənə 1876 (1293 islam ilindən) ibadət olsun göndəriniz.

S.v. 77

Dusti-mehriban Həsən bəy!

Mətləbi-əslə sizin salamətlığınızdir. Dostum! Necə ki, murasileyi-əvvəldə sizə yazmışam, ümidvaram ki, bundan sonra fəsilər yazmaq ilə sizə mədəd edə bilim. Lakin bu övqat məşəğili-xidmət mümaniet edir.

Dostum! Çünki bizim müsəlman nüçəbasının arasında bu övqat savayı həzlüğü və zarafatbazlıq bir başqa məşqələ yoxdur, ona binəən lazım bildim ki, bir fəslə-müxtəsər ruznameyi-«Əkinçi»-də səbt edəsiniz. Bəlkə o fəsil səbəb ola cəfəngiyyatın kəsilməyinə. Əlhəqq zarafatkarlıq hörmət, dostluğu və şəxsiyyəni zayə edir. Amma qəzetdə yazılsa, o zarafat edən şəxslər mütənəbbəh olub, dəxi zarafat etməzlər. Dostum! Hərgah mümkün olsa mənə məlum edin ki, bundan sonra «Əkinçi» qəzetini istəmək olur, ya yox? Bu şərtlə ki, əvvəlinci nömrədən tutmuş hamısı göndərisin. Ol vaxt ümidvar ki, əlavə göndərdiyim adreslərdən yenə adres göndərdim. Vəssalam.

Əziz domtunuz: Ələkbər Sultanov Naxçıvani

S.v. 77

Əzizim Həsən bəy, salamat olasız

Və bə'd bəndə keçən 1293-cü ildə bir tığra məktub Quba naçalnikə cənab Kazliyakovskinin tərifi barədə göndərmişdim. O məktuba siz cənab naqis çap etmişdiniz. Halan ki o məktubun millətə çox nəf'i var idi.

Bu il dəxi baş çapmaq xüsusunda Əhsənül-qəvaidin cavabında bir məktub göndərmişdim.

Əvvəla, yazmışdınız nələc qalıb onu çap

edirsiniz.

Saniyə, o məktubu da naqis çap etmişdiz.

Əhsənül-qəvaiddən vəkil olub cavab yazmışdınız.

Hansı ki, siz cənab münşiyi-qəzetsiniz. Ancaq sizin borcunuz məktubu çap etməkdir, nəinki müddəi olub meydana girmək.

Eyham yazıb buyurursunuz, sünni qardaşlar, al, geldi. Halan ki mənim cavabım babi məzhəbinədir, nəinki sünnilərə. Çünki Qubada baş çapanın çoxu sünnüdür.

Çox salamat olunuz. Vəssalam.

12 şəhri-səfəri-müzəffər 1294

Quba

Qəzetənin bir aylıq qiymətini bu məktubun içində qulluğunuza pişnəhad elədim.

Stavnoy kapitan Məmmədəli bəy Sultanov

S.v. 78

«Əkinçi» qəzetəsinin əvvəlinci nömrəsində əhsən ül-qəvaid çapmaq xüsusunda bir para böhtanlar yazmışdılar;

- 1) Bazar ki, insan hər əməli başlayanda xah xeyir və xah zərər sə'y edir o əməlin artıq olmağına. Halanki insanda nəfsi-ləvvamə var. Həmişə o nəfsin səyi budur ki, insanı bəd əməldən mühafizət eləsin.
- 2) Ağıllı şəxslərin baş çapmağa mübaşir olmamağı aşkar böhtandır. Bəlkə ə'la və

ədnadan hərə bir tövr mübaşir olub, bir parası baş çapır və bəzisi təbl çalır. Bir parası sənc çalır və bəzisi sinəzənlik edir.

Qərəz, hər kəs öz əhvalına münasib bu müsibətdə şərikdir.

- 3) Xaricdən gören şəxs baş çapanı divanəliyə həml edəcək. Baş çapmağın haramlığına dəlil olsa, gerek biz namaz da qılmayaq. Çünki çox şəxs bizim namazı da axmaqlığa hesab edir.
- 4) Nəinki baş çarpan şəxslər bədən zərəri görmür, bəlkə baş çarpaq səbəbindən bir para naxoşluqlardan salamat olurlar. Necəki neçə illərdir təcrübə ilə sabit olub.
- 5) Şəriət ağılın təhtində olmaq məhz iftiradır. Bəlkə ağıl şəriətin təhtindədir. Əgər ağıl şəriətin təhtindədir. Əgər ağıl şəriətdən yuxarı olsa, murad əqli-küllüdür ki, xatəmülənbiya ola, nəinki üquli-naqisə.
- 6) Dustaq mürəxxəs olmaq. Əgər o dustaq bitəqsirdir mürəxxəs olub, onun mürəxxəs olmağına səbəb olan baş çapana iki savab var. Əgər təqsirli dustaqdır onun azad olmağına bəis olan baş çapana baş çapmaqdan ötrü savab çatar, o dustağı azad eləməkdən ötrü günah.
- 7) Doğrudur, hakimlərə vacibdir tənbiş eləmək o şəxslərə ki, ehkəmi-dinini bilməyib, böhtan danışa. Nəinki tənbiş edə o şəxslərə ki, onların bərəsində ki, ayəyi «Və mən yüəzzəm şəayirallah» nazil olub.
- 8) Təəccub budur ki, Əhcənül-qəvaid özü iqrar edir üləmanın baş çapmağı mən eləməməyinə. Bu nüktəni fəhm etməyir ki,

hərgah baş çapmaq haram olsa, üləma başaçıq-ayaqyalın qabağına düşməz.

- 9) Əyyami-sabiqdə baş çapmaq adət olmayıb, bu əsrdə olmaq məhz iftiradır. Bəlkə hər bir əsrdə baş çapılıb və qövl verilib. Təfavüt buradadır ki, sabiqdə bir para səbəblərə görə bir az məxfi olub. Əlhal cənabi-ələhəzrət imperatori-ə'zəmin ədalətindən hər bir küçə və bazarda təzyiyə-imam Hüseyni bərpa edib, o əlahəzrəti-valacahın ömri-dövlətinə duaçı olmuşuq.

Bunlardan əlavə müsəlman məzhəbi yetmiş dördəndən çoxdur. Bu məzhəblərin əksəri baş çapmağı haram bilir, taki bəlkə bu müsibət köhnə olub yaddan çıxa. Lakin imamiyyə məzhəb əhlləri hər il baş çapıb, təbl-sənc ilə gülğülə salıb, məlum edir qeyri-millətlərə ki, bizim müsəlmanlar öz imamını öldürüb, indi isə onun müsibətini saxlamağa da razı olmayır.

Fazili-Dərbəndi və Fazil Məclisi və qeyri üləma öz kitablarında yazan hədis hazırdır. Sirəti-qətiyyə ki, icmayi-fəli məqamındadır.

Cənabi – Əhsənül-qəvaid bu halacan qəzetədə elm xəbəri yazırdı. Əl-hal;

«Kari-zəmin ra saxti, bər asiman pərdaxti»
- Yer üzərində bütün işləri gördüm, indi isə səma işlərinə başlamısən.
«Ey məgəs, ərsəyi – simürğ nə cövləngəhi-tost»

Tərcüməsi:

Ey milçək, sən simürq quşu kimi dağın başında at

oynada bilməzsən.

Həqiqətən cənabi-Əhsənül-qəvaid,
«In rəh ke, to mirəvi be Torkestan əst»
«Sən getdiyim yol Türkistan yoludur»

Hadimül-qəvaid: Kapitan Sultanov

S. v. 80

Himmətli, həmiyyətli, bəisi-iftixarım
Həsən bəy əfəndim həzrətləri!

«Əkinçi»nin tamam nüsxələri əlimizdə olursa, əlbəttə mənfəətdən xali deyildir. Zikri-halınızı dərc olunmaq bəbində riza vermənizə məmnunamsa da, amma o xüsusda heç bir dəstəvə yoxdur.

– Nə vaxt cənabınızı təlimə veriblər?

– Harada?

– Neçə sınıddə?

– Hansı məktəb-mədrəsələrdə təhsili qurtarmışsınız?

– Hansı dilləri və nə elm və fənnləri layiqincə təkmil edibsəniz?

– Təhsili qurtardıqdan sonra nə ilə və harada məşğul oldunuz?

– Neçə vaxt «Əkinçi» qəzetəsinin təhririnə bəzli-himmət elədiniz?

– Səbəb nə oldu ki, daha artıq nəşr eləmədiniz?

– Oxuyan az oldu, yaxud mətbəə əsbabı maneə oldu? Yəinki hökuməti – səniyyə tərəfindən mümaniətə düşər oldu?

– Bu qədər vaxtda (üç sənə mürurunda) «Əkinçi» qarelərindən nə təcrübə hasil qıldınız?

– Nə səbəbə məhəlli qəzetlərdə «Qəfqaz» barəsində daha heç bir əfkar yazmayırsınız? Ələxüsus öz dilimizdə nəşr olunan «Ziya»da heç bir məsəyili-müşkiləyi-miliyyəyə mültəfit olmayırsınız?

– Bu halda neçə sinnə və nə ilə məşğulsunuz?

Əgər bunlara cavab olarsa, cənabınızın zikri-halı meydana çıxar.

Olmazmı ki, cənabınız Tiflisə gəlməyə meyl edəsiniz? Ya xidmət ilə və yaxud sair niyyətlər ilə?

Əgər mümkünə və ya xahişiniz varsa ittilə verməniniz eybi yoxdur.

Qərək, hər bir xüsusda cənabınızın əhvalatından müttələ olmaq bizə nisbət zəruridir.

Məktubunuzun məsəi əhvalatlarına cavab gələn poçt yazılır. Əfv buyurasınız ki, bu saat daha artıq vaxtım yoxdur.

Dustlar: cənab Həsən bəy

Səid Ünsizadə

S.v. 83

Məxdumi-mükərrəm cənabi-Həsən bəy!

Hərçənd Sizin millət təəssübünüz fəsahtəli və bəlağətli, nəfli, ləzzətli münşaatınız qayıbanə məni aşiq-bitab edib və sizə görə məddah və müştəq varam. Həmişə nəhayəti-təəşşüq ilə sizin qəzetənizi oxuyub, kərrat ilə milləti təhrək və təhris edirəm ki, cümləsi qəzetə götürsünlər. Lakin mənim sözüüm bu ovqat müəssir olmayır. Allah-taala bəzi məzur və fanatik üləmaya insaf versin ki, millətin ümmiliyinə səbəb onlardır.

Məhaza yenə də sizin hüsurunuzda qövlən və fəlan qusurum var. Əz qərarı-təqriri-şair:

Əgər əz xidmətət durəm, bəsa şərməndəyi darəm.
Ço qomri tövq dər gərdən nişani-bəndəyi darəm.

Tərcüməsi:

Sizdən uzaq olsam da, yenə xəsalətliyəm,
Qumru quşu kimi daim sizin qulunuzam.

Zira ki, hərçənd sizin mətalibi-aliyyəniniz müqabilində qeyri-sözlər əz qəbili-müzəxrəfatdır, lakin mənə də lazımdır ki, bildiyim mətalibi yazmaq ilə beqədr-imkan Sizə təqviyyət edəm. Həmçinin qəzetənizi çox gətirdib, sair yerlərə paylamaqla yenə də hamı olam. Ba həməyi-inki özüm-öz qüsuruma məgər və mötərifəm, lazım bilirəm ki, eyni-səbəbi izhar edəm.

Bədihidir ki, insanın cümlə fəli və qövli münhəsirdir asayışı-bədənə və itminani-qəlbə. Məni-biçərə bu ovqat ikisindən də məhrumam. İnşaallah taala ümid-varam cənabi-müştəbül-əsbab vəsileyi-xeyir ilə ənqərib bu övzayə təğyir verib, ayəndə vaxtlarda sizin qulluğunuzda tələfiyi-mafatı əmələ gətirək.

Bari miqdari altı manat hüsurunuza irsal edib, təvəqqe edirəm iki qəzetə iki nəfərin adına, hansılar ki, bizim mülazimlərin cümləsindəndirlər və adları zeylədə məzkurdur. Birisini Nuxaya və birisini Gəncəyə irsal buyurasınız.

Vəssalam, təhrirən fi 26 yanvar sənəyi – 1877

Nuxaya göndərilən qəzet Mirzə İlyas bəy Hacı Feyzi oğlunun adına;

Gəncəyə göndərilən qəzet Hüseyn bəy Əliyərbəyov adına.

Mühibbi-qəlbi və müştəqi-həqiqi İsgəndər xan Xoyski

S.v. 86

«Qafqaz» qəzetəsinin 54-cü nömrəsində İran dövlətinin general-konsulu Mirzə Əsədulla xanın Tiflisdən Peterburqa Şaj de Fir ləqəbi ilə məmuriyyəti bəndə şəhri bəyan olunmuşdu. Onun nəticəsi aprelin səkkizində zühura gəlib, imkani-vüsəti-vaxt olmadığına görə ki, onun dostları ziyafət vermək istərdilər. Avropa qaydası ilə bir cəmi əyan və əşraf Tiflisdən onun ehtiramında şəhərin xaricində Eyvazov bağında cəm olub, əsbabi-eyş mühəyya eləmişdilər. Bir dəstə İran çalan-çağırani, bir dəstə tamam dəstgah rus muzikanı növbə ilə xalqı məşğul edib, bəyanatı-fəsihə ilə nitq verdilər. O cümlədən Tiflisin polisiya misseri Məlik Bəylərov ayağa durub bu nitqi bəyan elədi:

O gündən ki, İran dövləti-əliyyəsinin general-konsulları Tiflisdə müqim olmuşdular hakimlər və ümum əhli-Tiflis iqtizayi-ittihadi-dövləteyni-əliyyəyn ilə ehtirama-tirəsmi əmələ gətirib və rüf'ət məqamlarına nisbət təşrifati-zahiri qərar verdilər.

Amma Sizin bu yeddi illik məmuriyyətinizdə qətinəzər o ehtiramların ki, general-konsulların şəninə layıqdır sizin şəxsi rəftarınız bir növ bu camaatın qəlbində cəgir olub. Nə qədər müfariqətinizdə məhzunuq, yüz mərətbə artıq məmuriyyətinizdən şad olub və sizin məhəbbətli rəftarınız ki, cəzbi-qulub edər.

Tiflisdə olan dostlarınıza ümid verir ki, əlahəzrət imperatori-Rusiya və əlahəzrət padşahi-Iran xidmətinizdə bu ləqəbi-şərifin mənası sizin zühura gəlib saatbasaat dərəcəti-ali və məratibi-üzmayə nail olacaqsınız. Ümid

edirik ki, bizim xalisənə qəlbi-duamızı hər yerdə özünüzə yoldaş bilib və bizləri xatirinizdən fəramuş etməyəsınız.

Bu halda şadlıq və ura sədasi camaatdan ucalıb, altmış beş nəfər muzikant İran marşı çalmağa məşğul oldular.

O ehtiram ki, Mirzə Əsədulla xana olundu, bu günə kimi heç bir məmura olunmamışdı.

Aprelin səkkizindən Tiflisin havası istiliyə mayil olub, günü-günündən hərərəti artır. Bu il qış olmadığına görə buz olmayıbdır. Əgərçi Qucer dağlarından qar gətirib və buzxanalara doldurublar, amma bu hərərətin qabağında davam etməyəcəkdir. Ticarət əməli bilküll ru bətə-nəzzüdü. Çox az adam görərsən ki, öz kəsbindən razı olsun.

Dusti-mükərrəma! Petrovskidən xidmətinizə yazan məktubun cavabın mənim fərzəndim Mirzə Əli xüsusunda ümid edirəm ki, yazmış olasıınız. Bir necə gündən Petrovskiye müraciət edəcəyəm. Mərcuati-laziməni buyurasınız.

Müxlisi-qəlbi: Ələkbər Heydəri

10 aprel 1877
Tiflis

Doqquz manat pulu poçt ilə xidmətinizdə irsal olunub. Ümid ki, yetmişmiş ola.

Vəssalam.

S.v. 88

Məxdumi-girami cənab Məlikzadə.
Həsən bəy (Allah-taala sizi qorusun!)

Salami-biqayədən sonra bununla belə hüzurunuza bir məktub pişnəhad edib, təvəqqe eləyirəm cənabı-

nızdan ki, münasib görsəniz onu qəzetəyi-şərifinizdə
mətbu buyurasınız.

Hürre fi 28 dekabr sənəyi – 1875
Sizin müxlisiniz: Həsən Əlqədari fi Qasımkind

S. v. 90

Tabasarani – cənubiyədən məktub

Cənab Heydəri!

«Əkinçi» qəzetəsi vasitəsilə ilə elmi-əbdan və əq-
lül-maaş barəsində eləyən sualın cavabında bəndeyi-hə-
qir yanında kütübi-siyer və əhadisədən mənqulati-mütəəd-
didə mövcud olduğuna görə onlardan bir müxtəsər cava-
bi istinbat edib irsal etdim – o qəzetənin münşisi hüzuru-
na və onun cənabından təvəqqe eləyirəm ki, səzavar
görsə təb eləsin öz qəzetəsində o cavabı ta cənab Hey-
dəri və sair qareini-giran nəzəri-şəriflərinə pişnəhad
oluna.

Cavab: Kəlami-xüceştəfərcamda ki, elmül-əbdan
kəlməsindən murad həkimlik və tibb elmidir ki, onunla
xəvasi-əşyani və mənafeyi-mövcudatı insan təşxis edib,
öz nəfsinin səhhəti halətində hifzi-səhhətinə və naxoşlu-
ğu halətində dəfi-illətinə müqtədir ola. Beləki elmül-ə-
bdan təhsil və istemalına istitaəti bərkamal ola. Zira ki, bir
kəs xəstə olsa, ağılı bəstə və xətiri şikəstə olub, bədəni
aciz olduğundan ibadətə fariqülbal ola bilməz. Və əhsən
təqvim ilə məxluq olunmuş insanın icadına müterəttib
olan məsaleh və hikəmi-rəbbaniyyə dərəcəyi-mətluba
yetişməz. Necəki rəsuli-əkrəməmiz (Ona və xələflərinə
salam olsun) buyurubdur:

Tərcüməsi:

Yəni öz naxoşluğunuzu müalicə tələb eləyiz ey
Allahın qulları. Çün təhqiqdən Allah-taala heç bir davasız
azarı qoymayıblar, ancaq bir qocalıq azarından savayı.

«Əqlül-maaş» kəlməsindən murad insan dünyada
özünün və əhl-əyalının həyatını mühafizə eləməkdən ötrü
mümkün olan vücuhunun hüsn və qəbihini, kamal və
nöqsanını idrak eləməkdir ta ona müvafiq insan özünün
və külfətinin zindəganlığını saxlamaqdan ötrü labüd olan
halal rizgini iktisab edə və zəməsinə görə xalq ilə rəftar
edib, dərəcəyi-kamali-insaniyyəyə dəstrəs ola.

Necə ki, o həzrət buyurubdur:

Yəni halal rizgi tələb eləmək vacibdir və heç kəs
özünün əllərinin əməlinə əlatər təam yeməyibdir.

Təhqiqən Davud nəbi əli-hüссalam öz əllərinin
əməlinə yiyərdi.

Ağlin başlıca binası Xudavənd ələmi təsdiq eylə-
yəndən sonra xalq ilə xoşrəftar və zəməsinə görə mü-
dara eləməkdir.

Amma çifayda ki, məzhəbimiz bizə (müsləmanla-
ra) o qədər ʔlum və ʔqulu kəsb eləməkdən ötrü tövsiyə
etmiş olsa da, biz yövmən-fiyövmən onlardan məhrum
olmaqdan savayı səy və ictihadımız yoxdur.

Ələxüссus bizim Dağıstan ətrafında ki, burada na-
xoşlarına müalicə yerinə çoxusu hər vaxtda buz yedirdir-
lər. Onu qoyun dərisinə salıb, üstün o qədər basdırırlar
ki, naxoş izdihamdan boğulub tələf olur. Vəch ʔl-maaş
cəhətindən bilmərrə qafildirlər. Kəndlər əhalisi biri-biri ilə
nahəmvar dolanırlar. O cümlədən bizim küre və Tabasa-
ran bu ilin payızından ta indiyəcən hər gecə gizlin bir-biri-
sin samanlıqlarına və biçən tayalarına od salıb, yandır-
maqdan savayı məşğulat yoxdur. Gündüzləri küçələrdə
biri-birisi ilə cüzi şeylərdən ötrü cəng və cidal eləmək
bihesabdır. Necəki Ləxlə adlı qəryədə üç həftə bundan

əqdəm iki qəbilə arasında yarım manatlıq nizadan ötrü böyük dava düşüb, bir nəfər öldürülüb, iki nəfər xəncər ilə zəxmdar olub. Vəssalam.

Hürrə fi 28 dekabr sənəyi – 1875
Mirzə Həsən Əlqədari

S.v.90

Əla cənabül-məxdumül-kərimül-ali
biş-şən Həsən bəy Məlikzadə

Salam və duadan sonra çün gələn 1293-cü ilin əvvəlindən ta rəcəb ayınacan olan altı ayın müddətində «Əkinçi» qəzetəsinə on altı müştəri tərəfindən iyirmi dörd manat pulu bu risalə ilə hüzurunuza pişnəhad edib, təvəqqe ələyirəm cənabınızdan ki, o müddətdə hər dəfədə on altı nüsxə qəzetəni irsal edəsiniz bizim okrujnoy upravləniyaya. Necə ki bundan əqdəm irsal olunurdu. Amma onların hamısını bəndənin adına göndərsiz. O səbəbdən ötrü ki, o müştərilər hamısı mənim ilə münasibəti olan və mənim təşviqimə mövqif olan əşxasdırlar. Mən özüm hər dəfə onlara öz qəzetlərini təqsim edib, dəxi onları şövqə salacağam. Əlavə bununla cənabınıza elam ələyirəm ki, onların hamısını gələn ilin ikinci yarısında da yəne müştəri məqamında mən saxlayacağam. Amma bəziləri indi sınıq boyaqçı olub, il pulunun hamısını indi göndərmək istəmədiyi səbəbindən yarım ilin pulunun göndərdik ki, ikinci yarısının pulunu Allah qoysa piş əz vaxt irsal edərək.

Həmin müştərilərin də təfsili budur:

1) Məni-kəmtərin, yeni nayibi-Tabasarani-

cənubiyə paruçik Mirzə Həsən Abdulla əfəndi oğlu Əlqədari;

- 2) Murtuzaəli bəy Sultan Əhməd bəy oğlu;
- 3) Hüseyn bəy Bala bəy oğlu;
- 4) İslam bəy Ağamirzə bəy oğlu;
- 5) Okrujnoy sud, Molla Məhəmməd İsmayıl əfəndi oğlu;
- 6) Həmin sud, Molla Məhərrəm Hacağa bəy oğlu;
- 7) Hacıbala Hacı oğlu Qasımkəndli;
- 8) Molla Əmin Məmmədkərim oğlu;
- 9) Məhəmməd yüzbaşı Mustafa oğlu;
- 10) Hacı Xanməmməd Qutay oğlu;
- 11) Molla Manaf Hacı Qurban oğlu;
- 12) Əziz Rəcəb oğlu;
- 13) Molla Məhəmməd Molla Məhəmmədqasım oğlu;
- 14) Hacı Məhəmməd Hacı Pirməhəmməd oğlu Məhərrəmkəndli;
- 15) Molla Zülfəli Abdulla oğlu Qasımkəndli,
- 16) Molla İsfahan Molla Oruc bəy oğlu.

Saniyən o müştərilərin xahişinə görə təvəqqe ələyirəm cənabınızdan ki, «Təzə xəbər» qismini qəzetəyi-şərifinizdə artıraq dərc buyurasız. Çün bunlar o cürə əxbara ziyadə müştəqıdırlar.

Əlbaği istəyirəm səhhətinizi. Vəssalam.
Müxlisikum: Həsən Əlqədari

23 zülqədə sənəyi 1292
Qasımkənd

S.v. 90

Məxdumi-girami, alişan, tuti zəban Həsən bəy

Təslimati-vafiyatdan sonra məlumi-rəyi-şərifiniz olsun ki, bu kağız ilə göndərdiyim hüsurunuza bu ilin ikinci yarısından ötrü məndən on altı nüsxə qəzetəyə («Əkinçi» həzrətlərinə) lazım olan iyirmi dörd manatı. Təvəqqe eləyirəm cənabınızdan ki, bilavasitə ta bu ilin axırınacan mənə o qədər nüsxələri irsaf buyurasız, necə ki bu halda irsal oluna vardır. Əlavə bu kağızın cövfunda bir neçə əlfazı təhrir edib nəzəri-şərifinizə pişnəhad etdim. Təvəqqe edirəm onları münasib görsəniz qəzetinizdə təb edəsiniz.

Əlbaği arzu eləyirəm səhhətinizi və izzətinizi. Vəssalam.

Müxlisikum: Mirzə Həsən Əlqədari

1 cümadül-əvvəl sənəyi – 1293 fi qəryeyi – Qasım-kənd

S.v. 91

Alişan, mühibbi-mehriban Həsən bəy!

Bə'd əz dua mə'lumi-rəyi-şərifiniz ola ki, iki ildir ki, «Əkinçi» qəzetinə yazılmışam, gəlir. Çünki bizim Samux mahalı, Gəncə şəhərindən altı verst iraq olmaq səbəbi ilə ləng olur. Ona binaən vaxtını bilmirəm ki, qəzet qiymətini hansı vaxtda verirlər. Gahi neçə ay vüsul olmayanda fikir edirəm ki, yəqin vaxt tamam olub. İndi də yenə iyul ayının qəzeti vüsul olmayanda özüm Gəncə şəhərinə gəlmişdim. Fürsət qənimət hesab edib, vacib bildim cənabınız ilə təhrirat ilə danışım. Hərçənd müştərilər təzə xəbər istəmək ilə zəhmət verirlər və cənabınız da

məqdur olan əhvalatı, həmişə yazırsınız. Və yəqin bilirəm ki, mümkün olan xəbərləri yazmaqda hərgiz müzayiçə yoxdur.

Əlavə nəsihətləriniz ol tövr xoşhal edir ki, neçə il həyat baği olsa, «Əkinçi» qəzeti işləsə, mən talib olacağam. Hərgah qiyməti on manat olsa da.

Buna binaən bu zəriətül-xülusu yazıb təvəqqe edirəm ki, səyi-bəliğ buyurasız. Hərgah mümkün olsa bu qəzeti hər həftə çıxarmağa. Çünki oxuyub məzmununu fəhm edəne faydası çoxdur. Bəlkə sair müştərilər insaf eləyələr, artıralar. Necə ki, mən öz tərəfimdən razıyam və elə də hamıdan təvəqqe edirəm öz əhalimizdən, ələlxüsus bu keçən il qış vaxtında cənab uyezdni naçalnik mənə qonaq idi Samuxda. Bu qəzeti yanında oxuyub, çox tərif elədim və hamıya mənfəətini danışdım. Çox təvəqqe elədim ki, möhtərəm şəxslərə buyurasız götürsünlər bu qəzeti oxusunlar. Bəlkə avamlar da yaxşı əməllərə rağib olalar.

Ona binaən bir neçə yoldaş qəzetalan cənab naçalnikin təhərrükilə inşaallah ümidvaram günbəgün ziyadə ola.

Mənim adım Əbdürrəhman Şəmizadə Samuği, təvəqqe edirəm Gəncə şəhərində deyərsiz mənə yetirsin. Bu kağız ilə üç manat göndərdim. Baği bu qəzetə zinət verməyə, artırmağa mən razıyam. Sairlər insafpəzir olaydı. Vəssalam.

Düagüyi – Şoma: Əbdürrəhman Şəmizadə

Əlavə: Məlum ola ki, pošta kağız salmaq vaxtı keçdi. Ona binaən təvəqqe edirəm ki, üç manatı alasız Badkübə şəhərində, gəncəli İvan Süleymanoviç Uqazovdan, hansı ki, aliş-veriş edir komissionerlik ilə. Bu kağız ilə bərabər göndərdiyim qəbzi verib, üç manatı

alarsız.

27 rəcəb 1294

S.v. 95

Müəllimi – xeyirxah, müdərri – aləmpənah,
bərgüzideyi-dövri-fələk, alişan Həsən bəy
Səlləməhu Allah-taala min bəliyyat

Təvəqqe olunur ki, zeylədə mərqum olan əhvalatı-cədidə mültəfət olasız. Əgər pəsəndixatir olsa bu gələn qəzetdə səbt edib, nəşr edəsiz. Çünki Şamaxı uyezdidin rüesalarından bir neçə nəfər ümərə və tüccardan cəm olub, bir qədər pul cəm edib, qubernator İsdaroaselskinin ittilai ilə qubernski ruhani məclisinin təhti-nəzarətində bir şkola bina ediblər. Bu halda yaxşı yola gedir. Ümidvar olmaq olur ki, Sizin səliqənizə müvafiq başa gəlsin.

Bəndə həmin şkolada dərs oxumaqdan buyi-xeyir istişmam edib, öz fərzəndi-dilbəndim Mir Cəfər namı həmin şkolaya dərs oxumaq üçün qoymaqdan Şamaxıda avam ün-nasın məzəmmətin öz haqqında görüb və oğlum Mir Cəfərin avam ün-naç kəl'ənamun məlamətindən, təbiətin rus dərindən ikrah gördüm. O, biçərə tiffin təbiətindən vahiməni götürmək üçün öz türki lisanımızda çox asan ibarələr ilə bir türki kitab nəzm etmişəm. Həmin kitabdan bu bir neçə əşar ki, bundan sora yazılacaq yazıb xidmətinizə irsal elədim ki, ta çap edəsiz. Əgər, sizin qəzetin məzmununda olan mətləblərə münasibdirsə şayəd ki, xalqdan rəfi-vahimə ola.

O ki, gerəkdir yazılsın. Həmin bu ərizənin dalında səbt olundu. Əgər qəzetə yazılsa gerəkdir ki, nəzmən və nəsrən həmin qərar ilə yazılsın ki, bəndə yazmışam.

Nəinki dümbüridə çap olmasın ki, söz rabitədən düşəndə ləzzətdən düşər. Vəssalam ələddavam ilə yövmül-qiyam.

Təhrirən fi 15 mahi-cəmədiül-əvvəl sənəyi – 1293

Müxlisiniz: Hacı Seyid Əzim Şirvani

Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım,
Ey mənim bülbüli-xoşəlhanım.

İki yüz yetmiş üçdə bə'gi-həzar,
Mötədil fəsil idi zamani-bahar.

Səni həqq məni-fəğirə qıldı əta,
Kəbeyi-qəlbimə yetişdi səfa.

On beş ildir ki, ey ətəyi-əzim,
Sənə adab eylərəm təlim.

Yetibən əqlə sərfəraz oldun,
Dəxi məndən ki, biniyaz oldun.

Əqli-peyğəmbərin qılıb rəhbər,
Öyrən adabi-məzhəb, Cəfər.

Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Ağlı tut, ol gözəl rəfiq get.

Sənə bürhan deyil təriqi-pərdər,
Gör nə yol getdi zadəyi-Azər.

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, get əhli-irfan ol.

Ey gözüm nuru, ey ətəyi-Xüda,
Sənə Şirvanda oldu nişvü nüma.

Əlhəmdüillah xitteyi-Şirvanı,
Sani İsfahandır əl'an.

Gərçi viranə oldu zəlzələdən,
Çıxmayıb mərifət bu mərhələdən.

Var hər güşədə yüz əhli-kamal,
Hər biri əhli-elmü sahibi-hal.

Xassə kim, abü xakının əsəri,
Qabili-tərbiyə qılır Həcəri.

Xassə kim, padşahi-keşvəri-rus,
Edəni təxti-ədlü dadə culus.

Eyləyir tərbiyə kamal əhlin,
Gətirir halə hər mahal əhlin.

Hər vilayətdə açdı məktəblər,
Çatdılar feyzə əhli-məxsəblər.

Oxunur onda müxtəlif dillər,
Həll olur onda cümlə müşkillər.

Ey oğul, bu dəlil bişəkdir,
Adəmi-bisavad eşşəkdir.

Rəmzi – «Həll yəstəvi müdəlləl imiş»,
Bilməyəndən bilən kəs əfzəl imiş.

Həqq buyurmuş ki, ixtilafi-lisan,
Nemətimdəndir, ey güruhi-cahan.

Kim ki, bəs bir dil eylədi hasil,
Oldu bir nemətə o kəs vasil.

Cəhd ilə neməti-tamamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.

Ey gözüm, hər lisana ol rağib,
Xassə kim, rusidir bizə vacib.

Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.

Çatmayıb şər'dən bizə bu xəbər,
Ki, ərəbdən sava dil oldu hədə.

Nə ərəbdir xüda, nə rumü nə zəng,
Nə həbəşdir, nə rusü türkü firəng.

Xah boq, xahi tarı, xah xüda,
Birdi mənada, ey dürri-yekta.

Ləfz edərsə ifadə mənani,
Sərf edər əhli-mərifət anı.

* *
*

Hədis

Bir hədisi-səhihdir bu xəbər,
Söyləyibdir cənabi-Peyğəmbər.

Ki, Süleyman nəbi əleyhissələm,
Hər güruhun dilin bilirdi tamam.

* * *

Ey oğul, bil bu rəmzdən mətləb,
Deyil ancaq lisan, lisani-ərəb.

Həqq özü hər lisana danadır,
Hər lisan Həqq yanında zibadır.

Var bizim dörd kitabımız, ari,
Hər biri bir lisan ilə cari.

Biri Tövrat idi giranmaya,
Gəldi ibri dilində Musaya.

Biri İncil idi, birisi Zəbur,
Hər biri bir lisanda məşhur.

Çün Məhəmməd ərəbdən etdi zühur,
Öz lisanında qıldı, Həqq məmur.

Türkidən göndərəydi gər anı,
Türki dildə olurdu Quranı.

Xassə kim, məzhəbi-imamiyyə,
Xah Bağdadü xah Şamiyyə.

Cümlə bu etiqadə güyadır,
Ki, nəbi hər lisana danadır.

Xah rusi lisanı, xah firəng,
Bilir ani imam bafərəng.

Bir lisanı ki, bəs bilirmiş imam,
Sən də bilsən nə eybi, ey gümnam?

Vəssalam

S.v. 97

Hüvə Allah-taala
Alişan Həsən bəy əhsənüllah halə ilə əhsən ül-əhval
bi-Məhəmməd və ələ

Nəhayət məruzi-hüzuri-bahirün-nur oldur ki, mənim müəllim olmağıma cənab axund-molla Məhəmmədin və sizin səy və təlaşınızdan qayət məmnun və məsrur varam. Lillah əl-həmd ki, məqsudumuz hasil oldu. Allah-taala sizdən razı olsun.

Əlavə bu günlərdə Şamaxı çox aramdır və hər yerdən asudədir. Lakin dad Şamaxıda olan ermənilər əlindən. Növbənöv müsəlmanların adına böhtan deməkdən qeyri işləri yoxdur. Ona binaən həqiqət öz ixlasımızı və padşaha olan sədaqətimizi və əraminə tayfasının müsəlmanlar haqqında olan namülayim hərəkətlərini və ləzgi-lərin ağılsız olan keyfiyyətini öz türki dilimizdə rıştəyi-nəzmə çəkib, hüzurunuza irsal qıldım. Ümidvaram ki, əgər layiq olsa çap edəsiniz. Çünki söz elə sözdür. Amma nəzmdə ziyadə təsir eləmək vardır.

Əlavə bizim şkolalarda oxumağa türki dilində uşaqlar üçün şəriət kitabları yoxdur. Mən bir müxtəsər türki dilində «Zakon Boji» kitabı yazmışam. İstəyirəm onu «Narodni uçilişşenin» direktoruna irsal edəm ki, əgər mümkün olsa çap olunsun ta ki, uşaqlar oxusunlar. Amma əgər sizin qəzetənin hürüfləri ilə çap olsa, məsləhətdir. Çünki çox yaxşı, aydın oxunan xəttidir. Təvəqqe edi-

rəm ki, bu barədə əgər vaxtın olsa mənə bir cavab yazarsınız. Vəssalam. Fİ 20 mahi-oktyabr sənəyi – 1877.

Müxlisi – şoma: Hacı Seyid Əzim Seyid Məhəməd oğlu.

S.v. 98

Mətai – mehriban Həsən bəy!

Bəd əz izhari-ixlasməndi çin bəndə çoxdan bəridir ki, Sizin bir manatınızı göndərməmişəm. Bu səbəbə ki, bəndə dilmanc olduğuma görə qulluq işlərində, ələlxüsus çöpbaşı cəm etməyindən ötrü Zəngəzur uyezdinin uzaq yaylaqlarına elat içinə getmişdim. Lakin bu halda müraciət edibən Sizin iki nömrənizi öz yoldaşlarımdan aldım. Şöylə təlayi-zər kimi əlbəəl gəzir və çün pakizə qəzetdir, biz gərək giranbaha hesab edək. Hərçənd ki, şairlərə naxoşdur. Çünki bu günə işlər onların təbi-məvazinlərinə namüvafiq gəlir. Çünki hər bir şəxs öz sənətindən masiva qeyri işləri dost tutmazlar.

Şairlər şöylə fikir edirlər ki, güya biz Siz şəri məzəmmət edirsiniz. Lavallah. Ancaq şöylə deyil. Lakin Siz buyurursunuz ki, həmişə cəmi-xələyiq gərək şair olmayalar və qamu xalq şərə vadar olub, qəzəl oxumaq ilə vaxtı keçirməsinlər. Bu xüsusda Qarabağ istilahında bir qaravəlli var, gərək nağil edəydim. Amma dəftərxanadan məni ehzar ediblər. Macal yoxdur. Amma Siz tamam bilməlisiniz. Amma təvəqqe edirəm cənab ağa Seyid Hüseynin və Hacı Məxdumun barəsində öz qəzetənizdə iki sətir yazasınız ki, müşarileyhlər Qarabağı ehya ediblər.

Sizin bir manatı göndərdim. Bazyaft buyurasınız. Bəndə nadidə Sizə aludə olmuşam. Bağı dua və

salam.

Müxlisi-yeganəniz: Zeynal Yeqanlı

31 iyul 1876

Allah qoysa sizə yazacağam.

Çox təcillə yazdım. İşim çoxdur. Lakin Siz bilin ki, bizim Qarabağ əhli çox zərif və dəqiqəşünasdır və Sizin sözlər onların qəlbinə nişəst edibdir. Bu halda Sizin lətif, nafe və vafi sözlərinizi artıq himmət tutan bizim vəliün-nemətimiz cənaba, mətəə, eynən-qeynən Usmiyevdir ki, onların ocaqlarından cəmi Qarabağ od aparıbdir. Onların mərhəmətindən cəmi Qarabağda olan nücəba tayfası, sahibibizaət və sahibihörmətdirlər. Hərgah macalım olsaydı yaxşı ibarətli yazardım.

Ma niz əz in nəməd kolah darim.

Tərcüməsi:

(Biz həmin keçədən özümüz papaq tikdirmişik.)

Biz də həmin ocaqdan pay götürmüşük.

O cənaba və mövlana cənabi-müstətab seyyidi-valatəbar ağa Seyid Hüseyn bu işləri əvvəl dəfə anlayıban özü bu işi qamu əhsənüləməllərdən əfzəl hesab edibən şimdi başqa metodlu ixtiraat fikrinə düşübdür. Özü bilir ki, səbəddə zibil daşımaq da işdir, saat qayıрмаq da. Ağılın mizanına rücu edib əl ilə saat qayıрмаq gözəl sənətdir, nəinki o biri.

Əlavə mövlana Hacı-molla Ələkbər Qarabaği ki, elmi-hikmətdə, heyətdə, üsuli-fiqh və elmi-hesabda və elmi-üstürlabda əvəzi yoxdur. Özü abid, fəzil və çox

həlim-səlim adamdır. Qafqazda binəzirdir. Bu halda cənabi-müəzzəmmətülileyh və mətai-müstətab sədət-dir.

Cənab ağa Seyid Hüseynin rüsd verməyi ilə bir tövr maşın ixtira edir ki, öz-özünə düyü döysün və təmiz eləsin. Əlavə bir ayrı maşın qayırır ki, Kür çayından öz-özünə altı baş su çıxardır çox dərinədən.

* * *

S.v. 99

Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy!

Sən hər qəzetəndə biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərətini zikr edib, bizə hey təklif edirsən elm öyrənin, elm öyrənin, elm öyrənin! Çox gözəl. Sözün bəməni və nəsihətin müfid və xeyirxahlığın sabit. Biz hazırq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə de görək elmi harada öyrənək və kimdən və hansı dildə öyrənək? Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalar yoxdur. Əgər külli-şəhər xalqı padşahlıq məktəbxanalar-da oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə məktəbxanalar bina edək.

Çox yaxşı. Hansı istiaətlə?

Bərfərz ki, etdik. Müəllimləri haradan alaq? Türki və farsı və ərəbi dillərində elm bilən müəllimlər yoxdur və bu dillərdə elmi kitablar yoxdur.

Bəs necə edək?

Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin.

Çox yaxşı. Şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq. Rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya ünəs və kənd əhlimiz necə etsinlər? Kəndlərdə də məktəbxanalar açaq

və müəllimlər gətirək, ya yox? Əgər deyirsən açın! İnsaf ilə hansı istiaət ilə və hansı qüdrət ilə?

Dövləti-qəviyyəyi-Rusiya bu istiaət və qüdrət ilə hələ kəndlərdə məktəbxanalar bina etməyibdir. Biz fığərə necə bina edək?

Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənin muradın əmələ gəlməz. Bir gül ilə bahar olmaz. Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbət qətrədir, dəryaya nisbət.

Elmin mənfəəti o surətdə zahirdir ki, kaffəyi-nasi-Prus xalqı kimi və yeni dünya xalqı kimi ünəsən və zükürən elməən bəhrəyab ola.

Bəs bica yerə bizə tə'nə etmə! Əl çək blizim yaxamızdan. Buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təhti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çapğınından azad olub, əsayiş tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq.

Elm öyrənməyə istiaət gərək. İttifaq gərək, vəsilə gərək.

Əvvəla istiaətimiz yoxdur səbəbini izhar etməyə. Cürət yoxdur, ittifaqımız da yoxdur.

Qafqaz səfəsində sakin olan müsəlmanların yarısı şiədir, yarısı sünni. Şiələrin sünnilərdən zəhləsi gedir, sünnilərin şiələrdən. Heç biri bir-birinin sözüne baxmaz. İttifaq hardan olsun? Vəsiləmiz dəxi yoxdur. Ondən ötrü ki, türki və farsı və ərəb dillərində on beş ilin müddətində ancaq bir yarımqıq savad kəsb etməyə qadirsınız. Əgər müttəsil oxusaq, aya bu dillərdə elmi necə öyrənək? Sənin sözüne qoy osmanlılar və qızılbaşlar baxsınlar. Bəs onlar elmsizdirlər? Külli-Ərəbistan bisavarddır. Ərəblər ya dilənçilik ediblər, ya çapavulluq edirlər. Külli-Anadolu bisavarddır. Külli-İran bisavarddır. Ancaq İstanbulda və Tehranda və Təbrizdə beş-altı nəfər yazan və oxuyan tapılır. Səbəb odur ki,

müsəlman dillərində oxumaq çətindir.

Bir də şikayət edirsən ki, sənin qəzetəni alan yoxdur. Sözün çox hesabı. Kim alsın? Vəqti ki şəhərlərdə və kəndlərdə və obalarda xanzadələrimiz və bəyzadələrimiz və sövdagərzadələrimiz və əsnafzadələrimiz və əkinçilərimiz və səkkarlarımız və çobanlarımız oxumaq və yazmaq bilməyiblər. Ünas əhli hakəza qəzetəni alıb neyləsinlər? Cırsınlar, tullasınlar? Külli-İrəvən quberniyasının xalqı türki oxumaq bilməyir. Qalan yerlərdə ki, bir paraları oxumaq-yazmaq bilirlər, alıblar. Dəxi nə istəyirsən? Sənin muradın o vaxtda kamilən bitər ki, bizim hətta çobanlarımız da Prus çobanları kimi oxumaq-yazmaq bilələr və ünas tayfamız da oxumaq bilər.

Təvəqqe edirəm ki, mənim bu kağızımı biduni-ziyad və nöqsan onun cavabı ilə öz qəzetəndə basasan.

Yazıldı Qafqaz səfhəsində sakin olan milləti-islamın təqdirən vəkili-name'lumu tərəfindən.

Əvvəli-yanvar sənəyi- 1877

S.v: 101

Mənim əziz dostum Həsən bəy!

Sizin «Əkinçi» ruzinaməsini həmişə oxuyuram. Onun dilnəşin məzmunlarından artıq dərəcədə ləzzət aparıram. Xüsusən ikinci nömrədə cənab Şeyxülislami-Qafqazdan ki, mənim möhtərəm dostlarımdandır yazdığı. Hədisdən əlhəqq elmi-əbdan ilə elmi-ədyana yaxşı şərh vermişlər.

Xoşa ol millətin halına ki, bu nükata mültəfit ola və öz tərəqqi yolunu tapa. Bədbəxt o millətdir ki, xabi-

qəflətə gedib, öz vaxtını bir neçə əbləhanə şeylərnən keçiribdib, özgə millətlərin səadəti-hal və tərəqqiyi-əhvallarından cəhalət zülmətində bixəbər və nabina qalıblar.

Hər o kəsin ki, beqədri-kifayət əqli-təbii və insaficəbəllisi ola, bir dəqiqə bu nükati-lətifeyi-nafeyi dərk etməkdən geri qalmaz.

Məktubumu xətm eləyirəm. Sizə və Sizin həmvətənlərinizə mübarəkbad deyirəm ki, Sizin kimi bir nasehimüşfiq, xeyirxah Allah-taala onlara əta edib və bu mövqedə bir cild öz təlif etmiş risaləmdən ki, sizin əfvalara başdan-başa şahidi-mötəbər hökmündədir hədiyyə eləyirəm və xahişir budur ki, bu məktubu əgər qəzetinizdə dərc etsəz mənim nam və ləğəbimdən yazmıyasız.

Fi 7 şəhri-səfər 1293

S.v. 101

MÜNDƏRİCAT

Ağazadə Fərhad (Şərqli). Həsən bəy Məlik Zərdabinin bioqrafiyası	3
Həsən bəy Zərdabinin məktubları	39

ISBN 9952-432-34-8

*Yığılmağa verilmiş 11.01.2006.
Çapa imzalanmış 19.05.2006.
Şərti çap vərəqi 11. Sifariş № 187.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 200.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
E-mail: nurlan1959@rambler.ru
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

